

ЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 5

O. MYTZUK
prof. à l'Université Ukrainienne de Prague.

THADEÉ RYLSKYJ (1840—1902)
COMME KLOPOMANE ET ÉCONOMISTE

О. М И Ц Ю К
проф. Українського Університету в Празі.

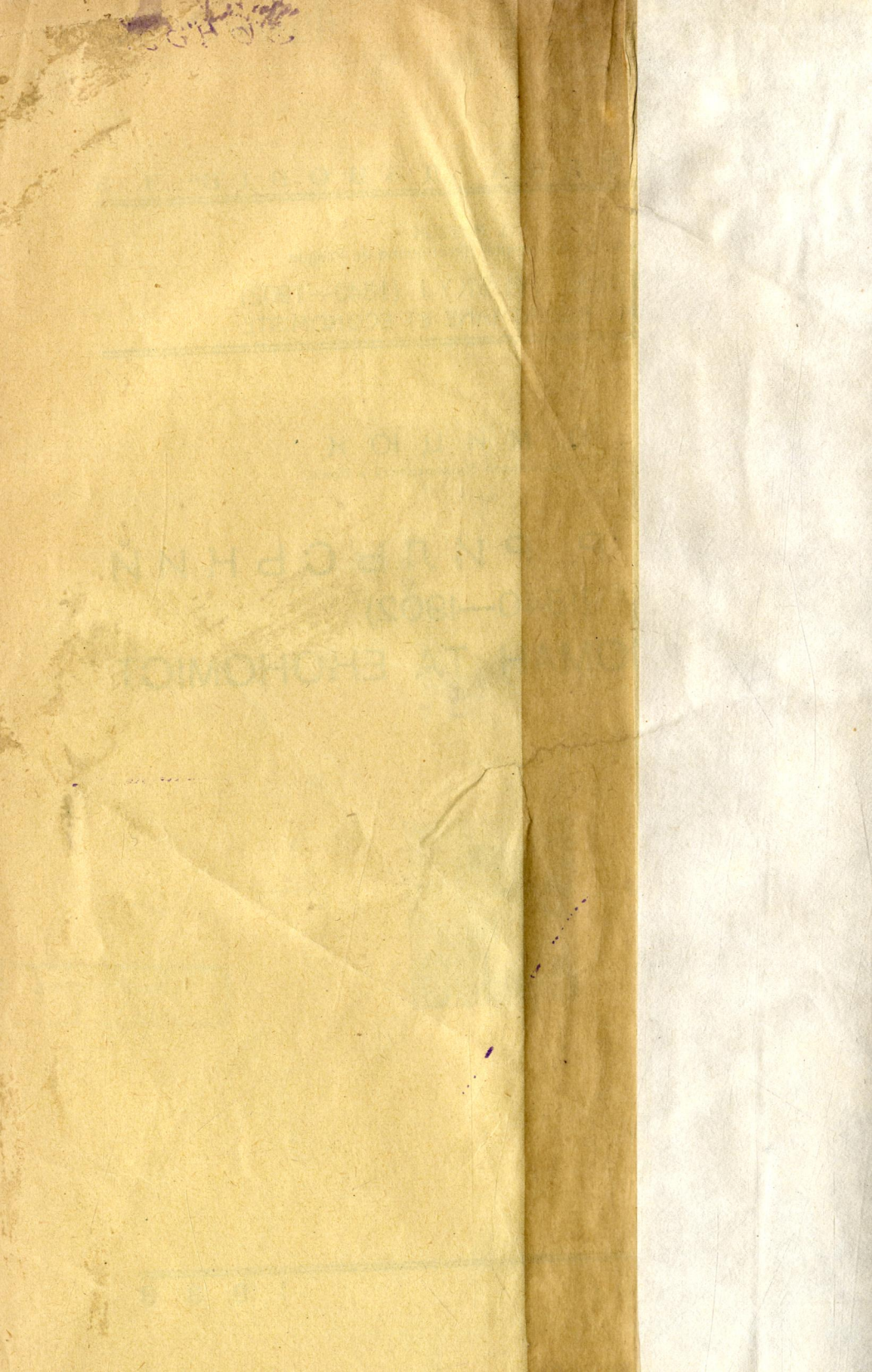
ТАДЕЙ Р. РИЛЬСЬКИЙ
(1840—1902)
ЯК ХЛОПОМАН ТА ЕКОНОМІСТ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Л Ъ В І В

1 9 3 3

06
10
БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 5

ПРОФ. О. МИЦЮК

ТАДЕЙ Р. РИЛЬСЬКИЙ,
(1840—1902)
ЯК ХЛОПОМАН І ЕКОНОМІСТ

(134)
~~61.485.~~

613

I.

Тадей (Өадей чи Фадей) Розеславович (чи Ростиславович) Рильський побачив світ 21. грудня (старого числення) 1840 року. Був сином великоземельного польського поміщика з с. Ставищ, Сквирського повіту на Київщині.

Середню освіту здобув у Київській II-й гімназії, а високу в Київському університеті Святого Володимира на історично-філологічному факультеті, який скінчив 1862 р. „В Київському університеті — читаємо в некрольозі про нього О. Л. — Рильського більш усього інтересувала політична економія, яку тоді читав Бунге, і соціально-культурна історія народів, — науки, над котрими він не переставав працювати впродовж всього наступного життя ¹⁾).

Серед тогочасного студентства Київського університету спочатку виділилася нечисленна група т. зв. пуристів. То була реакція на гульбища, п'янство, легку поведінку і франтовство інших товаришів. „Пуристи відкидали всі вигоди культурної обстанови, носили самий грубий одяг, відрізнялися моральністю, здержливістю, скромністю“... Провідником пуризму був В. Б. Антонович... До групи пуристів належав і Рильський. „І вічна обтрюпаність небіжчика Ф. Рильського — згадує про нього товариш студентствування Б. Познанський — довго залишалася, як сліди пуристичного відношення до зовнішніх форм життя“ ²⁾... Той пуризм не довго проіснував і став етапом в розвитку до хлопоманства, а через останнє до хохломанства.

Майже одночасно з виявами пуризму позасновувалися студентські кружки, земляцтва, що звалися гмінами. На першій курсі університету в національній відношенні Рильський ще йшов вкупі зі студентами поляками, яких тоді в Київському університеті було більше ніж неполяків, бо Варшавського університету ще не було. Вони вибрали його (у 1859 р.) головою київської студентської „гміни“ (тобто земляцтва з тих, хто укінчив дві київські гімназії). Та в нього, як і в його деяких ближчих товаришів, вже пробуджувалися інші думки, назрівав глибокий внутрішній духовий переворот.

Опису того перелому Рильський сам, як то зробив Антонович, не лишив. Про гімназійні його роки нам нічого не відомо. Про студентські знаємо, що він був молодшим і інтимним това-

¹⁾ О. Л. (Орест Левицький) — Фадей Розеславович Рильський (некролог). „Кієвская Старина“, 1902, ноябрь, ст. 342.

²⁾ Воспоминанія Б. С. Познанского в „Украинской Жизни“, 1913, № 3, с. 23; також № 2, ст. 13—14.

ришем старого студента Антоновича, що вже скінчив один, медичний, факультет і перейшов на історично-філологічний, а якого національні і соціальні погляди, загально беручи, вже скристалізувалися. Антонович міг впливати і справді впливав на молодших товаришів, серед яких був і Рильський. З першого писання Рильського¹⁾ видна його реакція на „польське українофільство“, на своєрідне препарування козацької минувшини, видко й знайомство з тією школою, якій в історії політичної економії надано назву соціалістів-асоціаціоністів (Овен, Фурьє...). Мало значіння й те, що студентування Рильського припало на початок царювання Олександра II, на добу лібералізму й підготовку великих реформ в Росії, коли, можна сказати, вся преса, і російська й польська, стала висловлювати свої симпатії до „пригнобленого раба“, до кріпака. Але що Рильський і його товариші не потонули в інтернаціональним, або російським чи польським демократизмі, можна те пояснити головню впливом оточення сучасної їм української стихії й української історичної традиції. Безпосереднє спостереження українського народнього життя в місцях проживання молодих „пуристів“ щасливо доповнювали їх літні мандрівки по Україні.

Першою, про яку маємо відомості, була екскурсія в літку 1859 р., в котрій, крім Антоновича і Рильського, було ще 2—3 особи: в народнім убранні (в свитках) вони пересувалися по краю з повозкою, запряженою однією конякою. Що ті екскурсії мали величезне значіння на поглиблення національно-соціального споріднення з українським народом, можна перекопатися, читаючи уривкові про них згадки напр. Рильського, писані ним 40 років пізніш. „Підчас нашої студентської канікулярної екскурсії в кінці 50-х років — згадує він — ми зупинилися в Трипільї на Київщині“, де між іншим чули оповідання „очевидця“ про гайдамацького отамана Швачку²⁾... Тоді ж, — читаємо в другім місці — „нас кілька товаришів студентів провели значну частину канікул в мандрівці по Новоросії. Ми трималися переважно місцевостей ближчих до Дніпра, проїзджаючи по правому його березі... Тут на кожному майже кроці ми зустрічалися з живими спогадами про Запоріжжя“³⁾... Й через 40 років Рильський з захопленням згадує про ті глибокі вражіння, які полишали в душах молодих мандрівників оповідання старих селян про гайдамаків і запорожців, що Швачка, зі своїми хлопцями суворо розправлявся з „панамі (поміщиками, О. М.) і жидами“ і закутий на прощання гукає своїм товаришам: „Ви на те не вважайте, пийте, гуляйте, вражих панів розбивайте“. А спогад про Запоріжжя мав для селян значіння спогаду про вільний приступ до землі і про особисту свободу.

¹⁾ Див. статтю Максима Чорного (Т. Рильського) — Съ праваго берега Днѣпра. — Основа. 1861, февраль, ст. 239—243.

²⁾ Ф. Рильскій. Къ изученію украинскаго народнаго міровозрѣнія „Кіевская Старина“. 1903, апрѣль, ст. 13.

³⁾ Там таки, ст. 7.

„За запорожців добре було жить, а тепер — казали селяни — де ярок — там панок, а де яр — там пан“.

В спогадах народу про гайдамаччину вже виступала „критична оцінка кріпацтва“; запорізькі порядки селяни прямо протиставляли кріпосним — панським. Те протиставлення було так яскравим, що підчас розмови про очікуване звільнення селян нашим екскурсантам доводилося чути розмірковування „чи не запорожець піднявся?“¹⁾ Як сини поміщицько-кріпацького оточення добре бачили, що народ український (селяни) покривджений і поборений, але вони, пуристи, розуміли, що правда по його боці і віддали йому — хлопіві — всі свої симпатії.

Ота перша подорож гурта студентів, серед котрих на першім місці були В. Б. Антонович і Т. Р. Рильський, рішуче не подобалась польським поміщикам-душовласникам, прозваним поступовцями за „мошродзеїв“ і не подобалась якраз своєю соціальною стороною. Мандрівники безпосередньо на місцях із уст народу „багацько дечого почули й довідалися не зовсім приємного для мошродзеїв і про їх відношення до своїх тоді ще підданих“... з чого вони, спостерігачі, не робили секрету. Шляхта, „мошродзеї“, всіх симпатиків закріпощеного люду за-таврувала, по її представленню, погіршливою і принижуючою назвою „хлопоманів“. До мужикофільства гуртка молоді вона спочатку ставилася, як до юнацьких примх, а по тій подорожі, — вже ставилася до нього як до небезпечного явища. Мошродзеї стали ширити про молодь, що гуртувалася навколо Антоновича і Рильського, чутки, ніби вона пропагує повстання кріпаків проти своїх поміщиків.

В осені 1860 р. той гурток ставить питання про відокремлення з польських корпорацій в свою українську громаду. Підчас обговорювання справи серед різних „contra“ згадувано і на нерозвиненість української мови. Рильський на те відказує, що „в міру розвитку українців і мова їх дорозвіється до можливості вжитку її й за оформлення абстракцій“, вказував при тім, що „предки наші винні в нерозвиненості української мови“²⁾. Питання відокремлення було актуальним і через те, що назривала польська „інсуреція“ (повстання). Його вирішили позитивно. В 1860 р. група студентів-хлопоманів виписалася з польських гмін і zorganizувала свою українську студентську громаду. От цій групі й надано спеціальну назву „хлопоманів“, що перемінилася вслід за тим у „хохломанів“, які прилучилися до української громади, що після Антоновича — вже тоді існувала. В ту групу сепаратистів увійшло спочатку 15 душ, між котрими були: Антонович, Рильський, Михальчук, Познанський і інші.

Польсько-шляхетське громадянство до факту заснування української громади з участю її деяких синів поставилося гостро негативно. Прищеплена йому месіянстична ідея виплекала крайню самозакоханість: ніби воно є „вибраною суспільністю, морально

¹⁾ Там таки, ст. 7.

²⁾ Воспоминая Б. Познаского, вже цитов. джерело, кн. 3, ст. 20—21.

самою чистою і найбільше лицарською, передовою і бездоганною під кожним оглядом із всіх культурних суспільностей світу". Російські провідники передових течій, Герцен і Бакунін, на польське питання задивлялися ідеалістично і тим тую самозакоханість підпирали. А тут відійшли від польськості вихованці польського шляхетського суспільства, котрі до того ж користувалися в кружках польської молоді Київського університету і Правобережної України особливою повагою: Антонович, Рильський, що були ватажками тієї молоді.

Але хлопомани йшли своїм шляхом. Вони винищували в собі сліди польської культури, вертали до української народної мови, одержі, звичаїв — ставали хохломанами; поскільки було можливо, бралися за безпосередню роботу в народі.

Як член української громади Рильський зимою брав участь в народно-просвітному рухові й особисто навчав в школі, що її організували студенти. Літні ж вакації, як і деякі інші товариші, звичайно проводив у мандрівках по Україні. Протягом трьох літніх ферій він, разом зі своїм товаришем Антоновичем, здебільшого пішки, з клунками на плечах, обійшов Київщину, Волинь, Поділля, Холмщину і значну частину Херсонщини та Катеринославщини.¹⁾ В додатку сам він відвідав Кубанську Україну. „В початку 60-х років XIX віку — пише він — я проїздив по землі 6. війська Чорноморського в напрямку з Єйська до Катеринодару“; коли йому довелося кілька днів чекати на пароплав через Озівське море, то він поїхав з козакою родиною на степ, щоб допомогти їй у жнивах²⁾. Юнак Рильський не білоручка, він не гордить й простою фізичною працею, — зливається зі своїм народом і в праці. От ті мандрівки по рідному краю й стали першим джерелом „його глибокого і всебічного знання народного життя“.

Експурсії наших хлопоманів відбувалися в час підготовки в Росії акту звільнення селян з кріпацтва. Сільські інтелігенти — розповідає принагідно Рильський — вважали потрібним держати в секреті факт підготовки акту 19. II. 1861., а екскурзанти того не ховали. Лучався іноді цікавий обмін думок; селяни уважали, що через знесення кріпацтва положення панів (поміщиків) буде безвихідним: „коли б пан за плуга взявся — казали вони — то й від світу б одцурався“. Селяни цінили отвертість хлопоманів і одного разу по інформаціях Рильському хтось сказав: „хоч мужиків відберуть від панів, ви межі нами не пропадете: ми зробимо вас головою або старшим писарем.“³⁾

Спосіб життя й громадської діяльності молодого Рильського так оригінальний і повний „любови до народу — до українця“ — посварив його насамперед зі своєю родиною. „В родині йому не давали спокою... Його батько, шляхтич до мозку й кісток, не міг ані чути про хлопоманські ідеї сина і навіть хотів пе-

¹⁾ О. Л. Там таки, ст 342.

²⁾ Рильський, там таки, ст. 4.

³⁾ там таки, ст. 23.

реписати його з Київського університету в Петербурзький, та почувши, що там (в Петербурзі) почала виходити „Основа“, ще більше побоявся...¹⁾ Відношення до батька загострилися до того, що батько навіть подав прохання Київському генерал-губернаторові, у яким просив звернути увагу на злочинну пропаганду сина (Фадія) і цілого гурта студентів та вислати його з Києва кудинедьма на заслання“...²⁾

Хоч і нечисленною була та група українських хлопоманів, і не все з Правобережжя, і мало хто з них був католиком,³⁾ однак факт появи нової ідеології, що йшла в розріз з усією шляхетсько-польською традицією, збентежив польські круги сам собою і в додатку діялося те все напередодні польського повстання 1863 р. Польське дворянство Правобережної України „майже поголовно брало участь в потайній змові, мріючи... втягнути в інсурецію й українську людність“. А хохломани клопоталися над пробудженням національного самопізнання в українським народі, до чого насамперед вело поширення відомостей про минулість України з її віковою боротьбою проти польських насильств. Вони стали поперек дороги шляхетським задумам не тільки ідеологічно, але й практично. Їх треба було за всяку ціну усунути і в засобах супроти „рenegатів“ не перебирали.

Про них широко самі неймовірні чутки по панських дворах Правобережжя: імя українського „хлопомана“ Рильського — каже Драгоманів — „греміло тоді по польських панських дворах і часописах, вкупі з іменем п. Антоновича, як майбутніх Гонти та Залізняка“.⁴⁾ В деякій польській пресі (наприклад „Tygodnik Poznański“ 1863, N. 3) писалося, що в Київському університеті повсталася партія... т. зв. хлопоманів. З її складу „во імя любови до народу, братської рівности і т. п. гарних речей“ ніби то „розійшлися по краю місії задля захисту народу від кривди, що могла повстати від шляхти в добу розв'язання селянського питання“... (тобто перепроведження реформи 19. II. 1861. р., О. М.) Російський уряд буцім то терпів і навіть пособляв їй „безумним емісарам“. Він — ніби — „мав для тієї ціли Антоновичів, Рильських і т. п. божевільних, що зріклися Польщі, аби здійснити скомпановану ними українську утопію“.⁵⁾

Польське шляхетство організувало свій суд над хлопоманами і коли він не дав ніякого висліді і хлопомани не зреклися принципового погляду, що Правобережжя не є Польщею, з боку польських поміщиків посипалися на них доноси до вищої російської адміністрації краю. Було їх 42, писаних по одній формі.

В доносі, поданім у вересні 1860 року, приписувано групі студентів Київського університету, отже хлопоманам, що вони: а) стараються зблизитися до простолюддя і впливати на нього,

¹⁾ Вже цитов. некрольог О. Л., ст. 341.

²⁾ Воспоминание Познанского, „Укр. Жизнь“, 1913, кн. 2, ст. 24—25.

³⁾ Католик і поляк було синонімом.

⁴⁾ М. Драгоманов — Историческая Польша и великорусская демократия, Genève, 1882, ст. 207.

⁵⁾ Навожу з тієї ж праці Драгоманова, ст. 207

прищеплюючи йому шкідливі поняття і думки; б) що між ними повстала громада комуністів.; в) що вони зближаються до селян і проповідують їм рівність прав всіх людей, спільне право всіх на володіння майном; г) називають селян братами, сплять і їдять вкупі зі слугами і д) що та громада комуністів, на чолі з б. студентом Антоновичем, складається більш ніж із сотки осіб.¹⁾ Вказувалося, що ті небезпечні особи пропагують різну панів і тому поміщики просили захисту. Розслід особливою комісією при Київському генерал-губернаторові тих обвинувачень, у відношенню не тільки до Антоновича, але також і до Рильського, нічого не дав. Але Рильський, „як чоловік більш молодий і нервовий, — каже Антонович — гарячився, на грубі випадки (членів комісії) відвічав теж грубістю, іноді сарказмом, так що комісія порішила вислати його в Казань“. Одначе справа скінчилася тим, що, як і Антоновича, віддано його „під строгий догляд поліції“.²⁾

Мав рацію писати в своїх спогадах Б. Познанський: „Хлопоман початку 60-х років, студент Київського університету, був зовсім байдужий до особистих вигод (своєкористности), а навпаки, його любов до народу — до українця — сварила його з близькими родичами, піддавала його переслідуванню не тільки з боку адміністрації, але й усіх компатріотів“.

Компатріотам не могли подобатися й писання Рильського в „Основі“, які між іншим були й певним самоствердженням 21—22 літнього юнака у вибранім напрямку. Першу статтю під назвою — „Сь правого берега Дніпра“ — він вмістив під псевдонімом Максима Чорного³⁾.

В ній він насамперед констатує, що на Україні силою обставин освічені верстви відокремлені від простих. Вказує потім, що між першими на Правім березі Дніпра повстало дві частини, котрі „скрізь ведуть між собою палку полеміку“. „Молодше покоління, — пише він, — відчуває й усвідомлює все більшу необхідність гуманного злиття (єдиненія) з усією народньою масою... За те більша частина старого покоління... захист народу і нових переконань... визнає за суцщу обазу авторитету старого покоління — повстанням дітей супроти батьків“.

По характеристиці відносин між польсько-шляхетським громадянством і молодим українством польської культури, він звертається й до матеріальних умовин життя народу, до визиску села дорогою лихварського кредиту і вказує, як на відрadne явище, на появу на Правобережжі перших кредитових кооператив, яку відносить до 1858 р.; з того виходить, — додамо від себе, — що

¹⁾ М. Др(агоманів). До історії укр.-хлопоманів в 1860-х рр. „Життя і Слово“, 1895, кн. III, ст. 344—348.

²⁾ „Автобіографічні записки В. Антоновича“ Л.Н.В., 1908, кн. IX, ст. 494.

³⁾ „Основа“, 1861, лютий, ст. 239—244. Названу статтю одвіз до редакції В. Антонович і, по зробленню деяких доповнень після його вказівок, передав на руки редактора-видавця Василя Михайловича Білозерського, відомого кирило-методіївського братчика. („Нові сторінки з біографії В. Б. Антоновича“ „Україна“, кн. 1—2, 1924, ст. 160“).

кредитова кооперація на Україні почалася раніше ніж у Велико-росії, де перша такого типу кооператива датується 1865 р.

Кінець статті присвятив він народньо-економічному світоглядові селян, що значно ширше і ліпше зробив пораз другий під кінець свого життя, а на чім ми зупинимось пізніше. На цей раз юнак Рильський в світогляді українського селянина часом бачив те, що хотілося йому, щоб було; очевидно, виявляв в тім свої молодечі стремління і впливи та наслідування літератури т. зв. соціалістів-асоціаціоністів: Овена, Фур'є тощо. Так напр. економічний принцип родинної асоціації він добачував у формулі: „від кожного члена — труд відповідно (соразмерно) до його здібностей, — кожному пропорційно (соответственно) до його потреб, беручи на увагу загальний добробут і загальні потреби“... В кінці життя Рильський вже не зв'язував цієї засади з родинною асоціацією. „Причину багатства певної групи людей вони (селяни) — продовжує молодий автор — звичайно зясовували словами: „не диво: то народ сем'янистий“, тобто уявляє з себе між родинами сильніший родинний колектив. Один селянин на його запит, що той вважає „саме за потрібне для поліпшення загального добробуту, відповідав: коли б наша сім'я і з тою і з тою (вказуючи на кілька хат) жили наче одна сім'я, щоб у гурті робити, докупити всі гроші і ввесь заробіток складати, за один стіл сидати, — то б певно, що розжились. Ось — каже Рильський — громадський ідеал по думкам нашого селянина!“ і додає: „він має в собі, без сумніву, багацько позитивного, чого многі не хочуть зрозуміти“.

Допіру наведене про основний принцип в родині є засадою комуністичних громад Роберта Овена; так само об'єднання кількох родин в одну асоціацію відповідало ідеалам Овена і Фур'є, — в обох випадках безсумнівно в данім разі проглядає молодечий ідеал самого юнака Рильського. В додатку автор говорить, що по-стать Кармелюка, тішиться серед народу загальними симпатіями“ і то саме задля гасла, яке приписується Кармелюкові:

„З багатого хоч візьму
Убогому даю:
Розділивши так ті гроші
Гріха я не маю“.

З того, як про цього роду розподіл суспільних благ між всіми говорить автор, між рядками, можна зрозуміти, що юнак Рильський не виключав народні і нелегальні способи соціальної боротьби.

Що так було можна на це знайти й інші докази. Секретне слідство переведене на донос проти хлопоманів Київським генерал-губернаторством виявило між іншим, що Рильський „в маєтку свого батька „мутіл“ крест'ян, розповідаючи, що вони ждуть волі, а тим часом поміщики всіма силами стараються, щоб її не було, і радив „дѣйствовать“ по прикладу дідів“¹⁾. До того

¹⁾ М. Др(ягоманів), До історії укр. хлопоманів в 1860-тих р. „Життя і Слово“, 1893, кн. III. ст. 344—348; тут зреферовано деякі місця з книги Н. Любімова — „М. Н. Катков и его историческія заслуги“ 1889, з доповненням.

можна додати ще одну характеристичну для молодого Рильського рису, занотовану в споминах Познанського. Один з польських студентів підчас мандрівки по литовсько-білоруських селах, по вислуханняю скарги селян на знущання місцевого польського поміщика над кріпаками, сказав: „А ви б його от так“, іп ровів пальцем по горлі. Цей випадок в осені 1860 р. обговорювано на студентським зібранні в Києві. Виникли питання: на чий бік стати в разі сутички інтересів панів-поляків і місцевого українського селянства. Познанський перший сказав: „Я піду туди, куди піде мій нарід, а нарід той український“. Ніхто йому не заперечував, тільки Панченко сказав: „Еге ж, еге ж!“ та Ф. Рильський стиснув йому руку“. „Кипуча душа Тадея Рильського — згадує Б. Познанський — зрозуміла і перейнялася моїм словом. При зустрічі другий раз Рильський, здоровкаючись зі мною, — пише Познанський — сказав: „А так. Куди нарід піде, туди слід йти!“¹⁾ З того видно, що юнак Рильський при відповідних обставинах не відтягнувся б і від участі в такім русі, яким були в XVIII в. гайдамаччина, а в пізніший час революції...

Другу статтю умістив він в „Основі“ під власним призвищем. В ній поза критикою шляхетсько-польського стану Правобережної України помітне угрунтовування свого „отступництва“ з того осередку і умотивування свого переходу в хлопомани, а тим самим і в „хохломани“, термін який він і уживав. Ця друга стаття, що по словам Драгоманова, „наробила тоді багацько шуму в київських кругах і справді дуже цікава стаття, має назву „Нѣсколько слов о дворянах Правого берега Днѣпра“.

Він починає її „побіжним поглядом на минуле“, щоб розкрити історію поміщицтва. Він вказує, що в давнину „серед демократичного общинного словянства на берегах Дніпра, як і скрізь, не було дворян“. Їх зародки добачує в дружині князів варяго-руських: „нащадки князів і дружинники стали опісля багатими землевласниками, що пройшли через монгольське, литвинське панування“. За останнього українські поміщики ополчилились: „більша частина українських дворян Правого берега Дніпра не що інше, як ополячені українці“, що стали далі ширити польщину, захищати шляхетство та пропагувати католицизм. Як видно, реагуючи на ідеал польського шляхетства Правобережжя, Рильський гостро негативно ставить до аристократичної республіки, як форми державного ладу і взагалі до аристократизму станового, сполученого з аристократизмом національним-польським, котрий вимагає польонізації непольських мас...

Дворянство Правого берега Дніпра він поділив на кілька груп. Перша група, так звана мошродзеїв — після його характеристики, складається з поміщиків різних гатунків і підрозділів (і поміщицькі урядовці і панські паразити). Вони енергійно „протиділяють будь якому зближенню з селянами і всілякому виявові української народности. Коли хто наслідиться заговорити по дружньому

¹⁾ Воспоминания Б. Познанскаго, „Укр. Жизнь“ 1913, кн. 3, ст. 17. і 19.

з селянами, чи дати селянинові українську книжку — піде гомін серед тих кругів від Києва до Житомира, від Житомира до Камінця, і по всім глухим закуткам". На нас підуть доноси. „Шляхетська гордість, нечиста совість у відношенню до селян („на злодію шапка горить!"), претенсія на польонізацію тутешнього краю, — ось мотиви, що заставляють накидатися на кожного, хто посміє висловитися зі симпатією до селянського люду і до української народности". Це, каже він про мошродзеїв, „сама солідна частина нашого дворянства, її спокій рідко турбує яка-небудь думка, голова і серце її спокійні, за те органи перетравлювання обтяжені працею..." Друга група — пропагандистів ідеї шляхетства... — ідеалом людського типу вважає шляхтича, котрий може гнітити нешляхетську чернь. Третя — молодь, що вважає добрим тоном погорджувати все, що є „непольської народности". Четверта — більш освічена, стоїть на становищі силюгізму: „потреби народу виявляються в його освічених представниках; тому що більш освічена частина тамошнього суспільства ополячилася, то, значить, тамтешній край (Правобережна Україна) є польський; і ці люди — іронічно додає Рильський — вважають себе демократами".

В останню групу він виділив „хохломанів", як групу, що розходиться з усіма іншими. Хохломани, „вийшовши із осередку української ополяченої шляхти, вивчаючи місцеве минуле життя! сучасні його потреби, прийшли до свідомости своєї національної солідарности з місцевим українським населенням і вважають його інтереси дуже близькими своїм інтересам. Предмету для своєї громадської діяльности вони шукають в освіті народу на його власних засадах, в розвитку його громадського життя, працюючи над тим тільки в спокійний і систематичний спосіб. На них нападають всі попередні групи і називають їх погляди і їх діяльність національним відступництвом; але вони на те відповідають, що це тільки — повернення („обращеніє"); що той, хто бажає бути дійсно корисним якомунебудь суспільству, не може залишатись в ролі кольтоніста, котрий ділає на користь митрополії; що їх спосіб поступовання згідний з місцевими простонародними інтересами, котрі вони приймають за вихідну точку увсіх своїх поглядів" ¹⁾. (Підкреслення наше, О. М.).

Ця стаття 21 літнього студента, сильно нагадуючи в окремих місцях думки, що на рік пізніш висловив проти закидів теж в одступництві його старший товариш, 28 літній студент-хлопоман Володимир Антонович, у своїй знаменитій „Исповѣди" ²⁾, виказала в авторові, як і в його товаришах, таке народолубство, таку любов до простого люду, яка, поминаючи літературну діяльність Герцена, виступила пізніш на всеросійськім ґрунті в течії, прозваній народництвом. Автор некрольогу про Рильського, О. Л. (Орест Левицький) і відносить його до народників, що „пораз

¹⁾ „Основа". 1861, ноябрь-декабрь, ст. 90, 91, 95, 98, 99.

²⁾ „Основа". 1862. „Моя исповѣдь".

перший появилися в нашій краї... в епоху 1860-х років"¹⁾ І дійсно між хлопоманством та виступившим за ним народництвом в вихідних чотках, в генезі від побуту й інтересів народу, безсумнівно є чимала подібність, але поза тим вони різняться, як, загалом беручи, відрізняється українське селянство від великоруського. З другого боку Рильський виступив в заявах і писав про дворян Правобережжя, як „кающійся дворянин“, тим самим попередив (разом з Антоновичом) появу цілого соціально-психологічного типу „каючихся дворян“ на велико-російським ґрунті, типу, що припадає на 70-ті роки і який талановито змалював Н. К. Михайловський. Рильський виступив як заступник нового покоління, котре, — після його слів, — „переймається все сильнішим співчуттям до народу і перестає уважати себе чужим йому“, а яке „поставило собі за завдання—всіма чесними способами сприяти моральному і матеріальному розвитку народу“.

Коли попередня стаття була свого роду умотивуванням переходу Рильського в хлопомани, то слідуюча, теж вміщена в „Основі“, торкаючись матеріальних інтересів народу, між іншим відкидає ширений „місцевим провінціальним дворянством“ закид хлопоманам, ніби вони „хотять перешкодити прийняттю селянами уставних грамот...“, закид, який хлопомани мусіли відперти і в колективнім їх „Отзывѣ Києва“. Ми говоримо про коротку економічну статтю Рильського „з Маковищ, Київського повіту“²⁾.

Вона починається тим, що автор подає деякі уваги про селянське господарство в звязку зі здійсненням реформи 1861 р. Він констатує, що „ділениці“ по уставній грамоті, котрі припадають на „корінний наділ“, сливе рівні з тими, що були до реформи у „піших“ селян, тобто, що наділення селян по розміру виходило за малим. А почисливши витрати за „ділениці“ та порівнявши прибуткову і видаткову сторінку селянського бюджету, приходиться до висновку, що майже нема селянських дворів, які б обійшлися тим, що даватиме „ділениця“, а що, значить, кожна селянська родина буде мусіла додатково заробляти на стороні. Все ж і в таких умовах новий стан речей уважає ліпшим, ніж той, що був до знесення кріпацтва і радив селянам з двох можливостей, які передбачив закон, вибрати платіж грошовий, а не продовження відбутків поміщикам працею, тобто тимчасом зобовязаною панщиною; бо грошовий платіж (оброк) розв'язував особисту залежність селян від поміщиків. Розуміється, вказівка на недостаточне наділення селян не могла подобатися поміщикам, бо збільшення наділів могло відбутися тільки їх коштом. Так і сталося на Правобережжі, але російський уряд зробив те задля політичних міркувань: в наслідок польського повстання 1863 р.

¹⁾ О. Л. Вже цитов. „Кіевская Старина“, ст. 335.

²⁾ „Основа“, 1862, лютий, ст. 84—91.

В нім українські хлопомани не взяли участі з принципових міркувань. „Нарід на Правобережній Україні під іменням поляка, ляха — говорить очевидець — розумів того поляка, якого він знав у себе і коло себе на Україні, тобто пана (поміщика, О. М.). На повстання цього поляка-пана він задивлявся, як на вираз незадоволення з приводу освободження селян (їх же, українців) від кріпацької залежності“¹⁾. „Пани бунтують, бо цар дав волю мужикам“ — говорили селяни. Зрозуміло, чому на Правобережжі якраз сам народ подавив повстання; при тім потерпіла й польська частина хлопоманів. Коли б не повстання — гадає Б. Познанський — останні з часом стали би теж українськими хлопоманами.

Одмежувавшись від польських шляхетських кол, українським хлопоманам довелося одночасно одмежуватися також і від російського соціал-революційного напрямку. У травні 1862 р. вийшла в Петербурзі соціалістично-бунтарська брошура під назвою „Молодая Россія“, нелегально поширена скрізь. За її зміст роблено відвічальними і круги до видання її зовсім непричасні, в тім числі й хлопоманів, яким, завдяки тій брошурі, зачинено їх школи для народу. Широно про хлопоманів і інші, невідповідні до їх діяльності, шкідливі чутки. Легальне становище хлопоманів спонукало їх заявити отверто в пресі своє credo, аби розвіяти ріжного роду наклепи. Так з'явився у 1862 р. в російським часописі „Современная Лѣтопись“ „Отзывъ изъ Кіева“, підписаний 21 особами, що прилучилися до хлопоманів. Перший підпис В. Антоновича, мабуть його автора, під ним стоїть і підпис Рильського. Задля економії місця ми не реферуємо тих двох цікавих документів 1862 р. — що ми зробили на другім місці, але порівняємо їх в засадничих точках.

„Молодая Россія“ стоїть на певній теоретичній соціалістичній програмі, яку бралася реалізувати дорогою революційного перевороту при допомозі диктатури. Хлопомани висловилися проти накидування величезній більшості народу, нерозвиненого і безголосого, будь-якої теорії, хоч би як вона була гарна, відкинули і революційну тактику. „Доки народ нерозвинений і несвідомий, який толк, кажуть вони, з тої чи другої теорії, та при тім „взятої не з народнього життя“? „Молодая Россія“ наскрізь раціоналістична й антирелігійна, хлопомани шанують релігійність народу і на ній поручають розвивати його моральність. „Молодая Россія“ проти інституції приватної власності взагалі і за передачу земель в спільне користування, в останнім разі згідно зі світоглядом великоруського селянина; хлопомани говорять тільки про поземельні відносини і стверджують, що „нарід український свідомий важливості поземельної власності“; тим вони, правобережці й лівобережці, вказували на виплекану в тих губерніях нашим народом подвірну чи родинну власність, й разом і на необхідність закінчення реформи 1861 р. в зміслі повного

¹⁾ Воспоминанія Б. Познанскаго. „Укр. Жизнь“, 1913, № 5. ст. 47—48; також „Кіевская Старина“, 1885, ноябрь, ст. 440.

відділення селянського землеволодіння з-під залежності від б. поміщиків. „Молодая Россія“ виставила політичну програму: „республікансько-демократичний союз областей, де вся влада мала перейти в руки національних і обласних зібрань; проголосила повну незалежність Польщі і Литви..., а інші області (значить і України, О. М.) мали по більшості голосів рішити, чи хочать вони ввійти в склад федеративної російської республіки“. Хлопомани проголосили свій аполітизм. „Ніхто з нас — кажуть вони — не тільки не говорить і не думає про політику, але всяке політичне стремління, за нинішнього стану суспільства, до тієї міри смішне і хлоп'ячо наївне в наших очах, що серіозно навіть уважаємо зайвим відповідати на цей докір“, і зосібна „всякий політичний сепаратизм в наших очах смішна нісенітниця... некорисна, непотрібна і, не дивлячись на гучне слово, непривабна“. Їх програма — розвинути українську мову і літературу, щоб зберегти українську національність, бо „народність без літератури — паразитне явище“, а „навчання народу в своїй мові йде по крайності в тричі успішніш і скоріше“; отже „виховання нашого народу повинно заховувати пошану до народнього селянського побуту, до його етнографічних особливостей, до його мови і національності“. „Молодая Россія“ поставила домагання „знищення шлюбу, як явища у вищій мірі неморального..., скасування родини... без чого немислимо знищення спадщини; знищення монастирів“, вона обстоює „громадське виховання родини“ і „освободження жінчини й її рівноправність з мужчинами“. Цілковитим інакше задивлялись хлопомани на інститут родини: „З усіх елементів громадського життя єдиний елемент приступний народові нині — пишуть вони, — що користується його глибокою повагою, це — родинний зв'язок; тому, виховуючи народ... слід скріпляти ...його повагу до родини“. „Молодая Россія“ хотіла, щоб кожна область була зложенаю з „хліборобських общин, в яких всі члени рівноправні“, хлопомани кажуть „слід розвинути на розумних засадах свідомість родинних обов'язків і потім, розширюючи розумування, від родини переходити до громади (общини). Покищо — кажуть вони — на цій ступні громадських понять можна зупинитися“. Хлопомани стояли на тім, що треба „старанно пізнати свій народ“, зрозуміти моральні основи народнього життя і все пам'ятати про них, бо, „з тих зародків, підчас правильного і натурального розвитку, збудується ввесь громадський лад народнього побуту; розвинути ці засади (начала)... давати їм... правильний, чесний і людський напрям, берегти їх від покалічення... — от наше завдання“¹⁾. Такий порівнюючий зміст „Отзыва“. Нема сумніву, що ізза незалежних обставин не знайшла свого відбиття в тім документі вся ідеологія хлопоманів, тим більше поодиноких членів, хоч якесь найменше для них

¹⁾ „За століт“ (1800—1897). Составил Вл. Бурцев, 1897, изд. Фонда В. Р. П. вип. 23, „Молодая Россія“ на стор. 40 і слід. Також „Матеріали для бібліографії В. Б. Антоновича“, ред. Багалія, вид. В. Академії Наук, Київ, 1929, „Отзыв из Киева“ ст. 38 і слід.

мінімум... і зазначене. В нім варто підкреслити засаду еволюційного розвитку народу на питомих йому національних особливостях, розвитку, так би мовити, органічного. Політичний момент в ньому проглядає тільки устремління виховування і розвитку української національності, — говорити про щось інше уважали на той час і на тогочасний інтелектуальний рівень, поголовно неграмотної маси, що ще не розлучилася з кріпостною психологією, невчасно. В „Отзывѣ“ виложена програма, оперта на світогляді українського народу, оскільки він був на той час зясований, програма, що її навязувалося до питомих народові традицій. Від них, дорогою культурно-освітньої роботи, мав нарід прямувати по шляху поступу. В „Отзывѣ“ є такі елементи, що виступлять пізніш на загально російським ґрунті в течіях „лавризму“ („подготовителей“) і народництва.

„Отзыв“ був документом, що хронологічно означав собою поворот від студентського, юнацького, хлопоманства до ширшої громадської діяльності в напрямку ідеалів молодости. Юнацьке хлопоманство Рильського овіяне романтикою і пуристично-етичним поривом в бік „бидла“. Воно національно і соціально поступове. В якійсь мірі на юнака Рильського мали деякий вплив соціалістично-асоціаціоністи, як Овен та Фур'є, вплив який одначе не дається ближче окреслити, звести в якусь цілість і оформити задля браку достаточних замітних ознак. Так само йому близькими були і настрої бунтарства — типу, принаймні, гайдамачини, як стихійного вибуху маси: „куди нарід піде, туди слід іти!“... Його народолобство стало його життєвим ділом і впродовж дозрілого віку. „Роджений і вихований в польській шляхетській родині, він, ще в молодості — пише О. Л. (Орест Левіцький) — під впливом гарячої свідомости, свідомої любови до батьківщини й її корінної людности, отверто й рішуче відмовився від всіх ідеалів і традицій свого осередку, признав себе сином України і прихильником демократичних принципів і до кінця життя лишився непохитно вірним завітам свого юнацтва... Такі глибоко щирі, ідеально чесні народники пораз перший з'явилися в нашій краї... в епоху 1860-х років¹⁾).

II.

По смерті батька, Рильський одержав в спадщину частину родового маєтку, Романівку (на Сквирщині), площею коло 400 десятин. Вона була так заборжена, що лише після серйозних вагань він зважився вступити у володіння спадщиною. З тим для Рильського по словах О. Л. „почалося скромне поміщицьке життя, небагате на зовнішні факти, але в вищій мірі благотворне для окружного трудового люду“. У провадженні свого господарства він виявив велике уміння. „З його був справжній хазяїн — пише спостерігач, лікар О. Юркевич — і господарство у його...

¹⁾ О. Л., там таки, „Кієвская Старина“, стор. 335.

йшло чудово, земля давала добрий прибуток і майно помалу зростало". Одначе не в тім добрім хазяйнуванні його значіння, а в практичнім положенні ідей хлопоманства: для того він і присвятив себе сільському життю, „пішов в нарід“.

Скоро по вступі у володіння маєтком одбулася перевірка „установних грамот“ на правобережній Україні і Рильський, не дивлячись на заборженість свого маєтку, так вигідно перевів її для селян, що викликав отверте обурення сусідніх поміщиків. Подано навіть донос на молодого поміщика Рильського і на місцевого мирового посередника, в якім представлялося їх — знов те саме! — явними комуністами“...

На зовні його заняттям було хазяйнування у своїм маєтку та й його він так провадив, аби давати примір, мов би школу, для околичних селян. Поза тим він переводив ідею духового зближення інтелігента з селом, „на ґрунті загального практичного діла...“, в положенні двох цілковито рівноправних громадських елементів, що стремлять до однієї тієї ж цілі — загального добробуту“. Ту рівноправність він підкреслював при кожній нагоді. О. Юркевич розповідає напр., як один раз приїхав Рильський у волость, вбраний дуже демократично, не то в свитку, не то в чумарку, і став „чемно й елегантно витатися поданням руки з усіма підряд: з панами й мужиками... Тоді це було вдивовижу, бо з мужиком у нас в ті часи — каже Юркевич — ніхто ніколи по людському не витався, а звичайно мужики, хоч і найстарші, цілували тільки панів у руку. Через те всі засоромились, з незвички трохи заклопотались і мужики...“¹⁾ Це деталь, — і мужицький одяг і здоровкання з мужиками поданням руки — дрібні факти, але які вони характеристичні для хлопомана!

Виконуючи хлопоманську програму культурного піднесення народу, Рильський був для селян — як говорить Єфремов — за „вчителя, адвоката, поради́ника і разом за товариша“. Він заснував у своїм родиннім селі Романівці церковно-приходську школу, дав для неї помешкання, паливо, світло, книжки і протягом майже 20 літ сам особисто безплатно в ній учителював та ще й наняв на свій кошт помічника; в школі училося коло сотні дітей. Крім того завів вечірні заняття для дорослих і при школі на свій кошт заснував чималу бібліотеку.

Мужи́кофі́льське поступовання Рильського, поміщика-католика, у відношенні до православних селян, що давало йому величезну популярність, видавалося окружній польській шляхті дуже підозрілим. В 1880-х роках з її кругів подано адміністрації донос, в якім його обвинувачувано „в неблагонадежном образѣ мыслей и дѣйствій“. Конкретно йому ставлено в провину, що він: а) як поміщик-дворянин занадто добре живе з селянами, б) одружився з селянкою²⁾, (то був другий його шлюб, О. М.),

¹⁾ О. Юркевич. „Спогади минулого“... „Рада“ 1908, ч. 219.

²⁾ „Рильський... одружився з селянкою для того, аби побрататися з народом, а вона тимчасом хоче бути „панею“ — яхидно пише Бобровський („Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego“, tom II, we Lwowie, 1900, ст. 238).

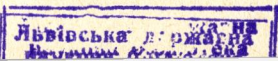
в) будучи католиком з посвятою підтримує церковно-приходську школу і г) видавав селянам із свого родинного архіву документи, потрібні їм для того, щоб підкріпити свої позви в судових тяганинах з поміщиками за землі". Як не дивними видаються в наш час ті обвинувачування, але тоді розпочали слідство проти нього, лише вища адміністрація не дало йому ходу¹⁾.

Й після того Рильський продовжував послідовно свій шлях — вчителя, радника, підпомагача й захистника селянства. „В темні й страшні реакційні часи — свідчить лікар О. Юркевич — Рильський „був впродовж більш як 40 літ культурним осередком і майже єдиним провідником світла і самосвідомости на всю нашу сільську округу. Він вчив селянську молодь і через його науку пройшло не одно покоління"... А при тім мусів він ще й довгі роки обороняти школу; примушений кинути вчительство він все ж залишився її опікуном. Старі „завжди знаходили у нього й добру раду, й щире слово, й можливу поміч". От в сусідстві з селом продається панський маєток, селянству треба його не випустити з рук, але ж воно не знає само, що робити і не має досить грошей. За справу береться Рильський і, перемігши величезні труднощі, допомагає односельцям купити 300 десятин землі. Сотні односельців. Від клопотів він аж заслаб. Коли справа закінчилася, громада на руках несла його зі школи до дому. Він умів уникати сварок чи позвів з селянством, „впродовж 40 літ хазяїнування — по словах О. Л. — у нього не було ані одного судового позву, ані одної сварки з ніяким односельцем"... Своїм авторитетом і своїми порадами він добродійно впливав на своє оточення. „Не тільки селяни, шляхта, жиди Романівки, але й люди, що жили в околицьких містечках — читаємо у О. Л. — йшли до нього радитися у всіх скрутних обставинах, — і скільки непотрібних позвів, родинних сварок усунуло одно його авторитетне слово". „Впродовж всього свого життя — свідчить його б. учень в церковно-парохіяльній школі — він мусів видержувати боротьбу, мусів обороняти „меншого брата" від всякого хижачтва". Довголітня „невидна широким кругам праця" Рильського принесла йому під кінець життя „надзвичайну популярність серед місцевої трудової людности", величезну „любов громади, співчуття й шану всієї сільської округи".²⁾

Одначе до того прийшло згодом, а в початках в перші роки, як завжди буває в таких випадках, доводилося працювати тоді, коли його нерозуміли ті, кому він служив. В той час дворяни з високою освітою були рідкістю і звичайно робили велику кар'єру, доходили до ступеня генералів, губернаторів і тим подібних високих становищ. А Рильський? „Справді талановитий чоловік, перед яким лежав широкий шлях в його привичній

¹⁾ Таж „Кіевская Старина", стор. 343.

²⁾ О. Юркевич — Спогади минулого. Рада. 1908, № 219; О. Л. таж „Кіевская Старина" стор. 345; Іван Чупринка — Памяти незабутнього вчителя, Рада, 1908, № 219.

сфері і блискуча кар'єра, життя повне принадних окрас — нагло зірвав з тією сферою всякі звязки, голосно голосить соє „отрясаю прах од ног своїх“ і йде на важку щоденну працю, на наругу, поневірення. І для кого? Задля того народу, який тоді в очах усього гурту т. зв. освічених людей був тільки „бидлом“... „Вчинок — каже Єфремов — достойний великого серця, великого розуму“.¹⁾ „Рильський — говорить той же автор в другім місці — вибрав собі (в порівнанні з його другом В. Антоновичем) ніби вужчу ділянку — чисто практичної роботи серед того самого українського селянства, во ім'я якого товариші зріклися лакомства нещасного в пануванні... Проте популярність Рильського серед свідомих елементів на Україні була не менша від популярності його славного товариша (Антоновича)...²⁾ Так стояла справа на прикінці життя, але в тім сільськім оточенні, де він почав свою діяльність його зустріли як невдачника в панській роботі. „То мабуть для того він все робе, говорили дядьки, щоб начальство йому дало чина, чи який орден, бо ж з нього нічого не вийшло!“ Одного разу йшов Рильський селом з 5-літнім сином. Йдуть і, звичайно, балакають: „Тату, — пита хлопя, скажи мені: ти вчився в гімназії?“ — „Учився сину“. „Ну і що ж, скінчив?“ — „Скінчив“. „Ну, то ти може і в університеті був?“ — „Був“. „І може університет скінчив?“ — „Скінчив“. — „То чому ж з тебе нічого не вийшло?“ В тім наївнім кінцевім запиті сінка, очевидно відбиваючи гомін околишніх розмов, виступає вся величність подвигу Рильського, що він свідомо йшов в своїм житті по шляху, на якому з нього і не могло „щось вийти“!³⁾

Між практичною службою народу і хазяїнуванням він час від часу пробував своїх сил і в письменстві і в науці, хоч то були, як слушно каже Єфремов, „тільки хвилини відпочинку від тієї дрібної малопомітної, за те великої і кошовної праці, яку з власної волі взяв він на свої плечі“. Є глухі відомості про те, що в 1870-х і початку 80-х рр. він давав дописи й статті та містив їх в галицьких українських журналах і дещо в польській демократичній газеті „Głos“. Колись написав популярну історію України. Друкував у „Кіевской Старинѣ“, розуміється, російською мовою. У книжці за січень 1887 року вміщено його передмову до „Разказа современника о приключеніи съ нимъ во время коливщини“, передмова, що не має економічного значіння. З наступного 1888 р. він став містити в „Кіевской Старинѣ“ свою ширшу наукову розвідку під назвою: „Къ изученію украинскаго народнаго мировоззрѣнія“, якої друк закінчено аж по смерті автора, у 1903 році. В ній Рильський виказав глибоке знання селянського світогляду взагалі і соціально-економічного зокрема.

¹⁾ С. Єфремов — Памяти Т. Р. Рильського, Рада, 1908, № 219.

²⁾ С. Єфремов. — „Людина, з якої нічого не вийшло“, Рада, 1912, № 218.

³⁾ О. Юркевич. „Спогади минулого“... Рада, 1908, ч. 219; теж Єфремов, там таки.

Для нашої теми цікавим є насамперед методологічний погляд автора, що його виявив він в тій праці. „Дійсне життя — писав Рильський — є більше складне, менше прямолінійне, ніж наші узагальнення; ті чи інші окремі поняття не обіймають ніколи цілковито громадського життя, нові не викорінують відразу давніх, їх взаїмне ділання, а також вплив зовнішніх причин викликають різні модифікації“...¹⁾ Коли його погляд на відношення узагальнень і понять до дійсного життя і в наш час може бути прийнятий, то скептицизмом своїм щодо технічного поступу він вже не дописав. Він, хуторянин, не вірив, „щоб чиянебудь вроджена інтуїція вказала на можливість моментальної, так би мовити, передачі нашої думки на величезну далечінь за поміччю електричності, на можливість передачі якимось апаратом звуків нашого голосу багацько літ по їх виголошенню“.²⁾ Сьогодні вже є фактом і те, й друге.

Світогляд українського селянства Правобережжя, саме Київщини, в економічній ділянці, — інших ми не торкаємося — автор зясовує, як на основі багатих власних спостережень, так і рішень волосних судів, що, як відомо, головним чином опиралися на звичаєвий праві. Він починає від народнього погляду на подружжя, як на трудову спілку. „В трудовім селянськiм житті, — писав він у 1890 р. — в котрім питання врожаю, заробітку і прохарчування висувуються з необхідністю на перший план, спільність економічних інтересів чоловіка і жінки творять натурально надзвичайно важну звязуючу основу подружнього життя. „Найкраща спілка — чоловік та жінка“ — говорить пословиця, і тут це дуже тісна спілка: радість і горе трудового життя її співучасників залежить в переважній мірі від ходу справ цієї спілки; без поради зі „старою“ чи зі „старим“ нічого не робиться...“³⁾ Під впливом внутрішніх побутових господарських відносин селянської родини історично витворився й своєрідний світогляд селян, що обмежує право власності, насамперед на землю. „Незалежно від почуття рідності, селянська родина — говорить Рильський — представляє собою продукційну економічну спілку, в якій всі її члени в міру сил беруть участь в її продукції. Через те, що продукційність праці членів родини змінюється з бігом часу,... то й права всіх членів спілки признається рівними. Цей погляд присвоїло собі й „Мѣстное положеніе о крестьянахъ, вышедшихъ изъ крѣпостной зависимости“, визнаючи селянський земельний поділ спільною власністю членів родини. Ця засада проникає ввесь лад родинно-економічного життя селян. Після місцевого звичаю дочки взагалі не є спадкоємцями в земельнім наділі та в господарськiм живім і мертвім реманенті й одержують тільки придане... Друге діло хлопці: працюють вони в своїм господарстві, чи заробляють на стороні, праця їх повинна мати на оці той загальний фонд родинного господарства, котрого

¹⁾ Рильскій. — „Къ изученію...“, „Кіевская Старина“, т. XXIII, 1898, ст. 267.

²⁾ Там таки, стор. 273.

³⁾ Лого — Къ изученію..., Кіевск. Стар., 1890, октябрь, ст. 21.

вони тепер і в майбутності є співучасниками¹⁾. „Родина — продовжує Рильський в другім місці — представляє (в економічному відношенні) надзвичайно тісну групу, що обіймає і виробництво і споживання... Чим більше господарство, тим виразніше виступають на перший плян продукційні сторони асоціації...; в міру ж зменшення розмірів господарства... споживча спільність виступає на перший плян. Економічна солідарність родини зменшується в напрямі від переваги продукційної спільності до переваги спільності споживчої; і саме на ґрунті споживання (свекруха і невістка) відбуваються розділи родини, на ґрунті обмеження свободи розпорядження вислідами праці“. До того ще приходить: порівнюючи більша легкість підлеглости індивідуальних міркувань (соображень) технічним вимогам виробництва і сильна нехоть до узагальнення (обобщенія) споживання²⁾. Ця глибока, просто класична характеристика родини, як продукційно-споживчої асоціації, є тим ціннішою, що є одинокою для області, де не було правильних статистичних дослідів, бо на Правобережжі по 1864 р. не повстали земства, а через те і не було відомої земської статистики.

Думка української хліборобської людности в рішачий спосіб спрямована на землю і Рильський розкриває нам загальний напрямок тогочасної народньої думки в аграрній справі. Він стверджує, що коло 1870-х рр. серед селян вперто закорінилась віра, що „всі землі будуть наділяти на душі“... Подібні глухі й невиразні балачки про імовірні більш менш радикальні аграрні переміни, як відомо, — слушно каже він — зароджуються час від часу серед селян тієї чи іншої місцевості“... В звязку з тим, продовжує Рильський, „коли трапиться, що якунебудь значну часть землі чи весь поміщицький маєток продається... взагалі чужій людині, то селяни даного села звичайно говорять: „ми ж ближніші“, особливо коли маєток торгували й вони. На основі того аргументу („ми ж ближніші“) вони доволі часто звертаються до влади з проханням уневажнити таке купно і надати місцевим селянам в першій мірі право купити землю за ціну, по якій набував покупець... Коли заходи в тім напрямі ні до чого не доводили, населення з гірким почуттям, розуміється, годилося з фактом³⁾. Це спостереження нашого автора цікаве як підтвердження широко розповсюджененого серед селянства по реформах очікування нового поділу земель, і опріч того, як потвердження погляду селян, що вони мають право на ближчу до них землю, чи через те, що її не додано їм по звільненню з кріпацтва, чи тому, що цілі попередні селянські генерації, аж до них включно, на тій землі все працювали. „Ми ж ближніші“, в других місцях формуловано словами — то ж земля „нашого пана“. І справді після цієї засади селянського світогляду від-

¹⁾ Так само, К. Ст., 1903, май, ст. 172; це продовження тих же нарисів, знайдене в паперах після смерті автора.

²⁾ Там таки, ст. 178-179.

³⁾ Те ж „К изучению...“, К. Ст., 1903, апрѣль, ст. 2-3.

бувся стихійний поділ поміщицьких земель на Україні (як і в Великоросії) в час останньої революції 1917—1919 р., після засади, яку прогледіли і революціонери народники, і яку несподівано для всіх переведено в життя.

„Бувають у нас випадки — продовжує Рильський — так зв. аграрних сутичок, звязаних з чином, котрий правнича термінологія підводить під поняття „самоуправи“, насильства і т. п., але ці сутички — після його підмічень — трапляються тільки тоді, коли (оправдано чи хибно) селяни вважають, що позитивний закон по їх боці і що його самовільно порушують другі особи зі шкодою для них (селян), тому й уважають вони дозволеною більшу рішучість поступовання в осягненню свого права“.¹⁾ Невдовзі перед „волею“, 1855 р. — розповідає він приклад — „вибух селянський рух в Канівським, Васильківським і Сквирським повітах на Київщині на основі чутки, що є царський указ, що їх причисляв до козаків і через те й звільняв від панщини й взагалі від залежності од панів та що вони одержували в своє користування, взагалі за козацьку службу, всі землі, приналежні до їх сіл“. Але ніби попи з поміччю поліції затаїли той „указ“. Селяни робили неприємності священикам, самі складали реєстр козаків, перестали відбувати панщину, для вдержання ладу по селах завели „козацьку сторожу“, по деяких місцях позачиняли шинки. Переконані в своїм праві різких насильств селяни не допускалися“.²⁾ Розуміється, їх усмирили: кілька людей забито, а багатьох перепороли різками. Ота віра селян в те, що найвища, царська влада, мусить своїм законодавством бути по їх боці, розвіяна в данім разі карною експедицією, є характеристичною; на ній то між іншим поспекулювали по звільненні селян деякі російські революціонери (Стефанович, Дейч) в чигиринським повіті, піднявши селянський рух сфабрикованою ними царською „золотою грамотою“, на що в літературі різко нападав Драгоманів.

В основі народнього світогляду — згідно зі спостереженням Рильського під кінець 1890-их р. р. — міцно вкорінилася думка, що „той аграрний лад, який витворився, не є остаточним, що в майбутності будуть розширені земельні права осіб, котрі обробляють землю безпосередньо своєю працею; при тім безвозмездність тієї переміни не є необхідною умовою; селяни говорять: „тепер нема безплатної землі““.³⁾ Для вияснення генези народньої думки, що існуючий аграрний лад є тільки етапом в розвитку поземельних відносин, Рильський, замість „загальних розмірковувань“, подає „фактичні спостереження“. Що певні шари української людности уважали себе покривдженими фактичним розподілом земельних багатств, про те говорить ще стара козацька пісня наріканням на „ляхів-дуків“, котрі „забрали всі наші луки й луки“. „Такий саме погляд на аграрні відносини, як наслідок насильства, панував в народнім світогляді часів крі-

¹⁾ Там таки, ст. 3. ²⁾ Там таки, ст. 21. ³⁾ Там таки, ст. 4.

пацтва. Підпадаючи... ..різним модифікаціям, погляд той не міг, розуміється, не полишити слідів в сучаснім народнім світогляді". Особливо виразно той погляд і разом осудження кріпацтва виступало „на території б. вольностей війська Запорізького“, а живою наочною негацією тих аграрних несправедливостей був земельний устрій нового Запоріжжя чи війська Чорноморського (Кубанщина), де ще вільно було подорожуючому й коня попасти й трави вкостити. В раніш заселених місцях України, в „городовій“ Україні, відносини підданства поміщикам були давнім фактом і там перед знесенням кріпацтва подекуди пробивалася в народі безнадійність щодо привернення правди і покращання його долі. Рильському довелося в Київському повіті з уст народу почути в той час ось яку, навіяну тією безнадійністю, казку: „Заможний господар широко оповістив про те, що він готує обід, але за стіл посадить тільки правду. До нього прийшли люди різних громадських становищ, щоб сісти за стіл, але він усунув їх всіх, вказуючи на різні їх дії, що не відповідали правді. Прийшов і Бог. Господар сказав, що Бог дає одним всі блага життя, полишаючи на долю других тільки його тягарі, і відмовив і Богу місця за столом. Тоді прийшла смерть. Так, сказав господар, для тебе нема гірших і ліпших, ти ставишся до всіх однаково — твоє місце за столом“. От як відчував український нарід Правобережжя своє положення в цім світі: „Нема в світі правди, правди не зиськати, що тепер неправда стала панувати“. Жадного проміння надій; в розпуці й народний поет Шевченко писав: „чи Бог бачить ізза хмари наші сльози горе?“ Підбодряючі настрої між кріпаків вносили історичні пісні; в них згадувалося про боротьбу з „ляхами — мостивими панями“, при чім, констатує Рильський, „в слові лях майже зникло його національне значіння і воно стало синонімом слова — пан“ (поміщик О. М.). Пісні нагадували про те, що „як не важний пан — а й з ним всяке бувало“... Підбодрявали давно закріпощену людність і свіжі спогади з Новоросії, які заносили б. втікачі в степи колишнього Запоріжжя, що іноді вертали, і романтична постать Кармелюка, що хоч з багатого і брав, але убогому давав. Ті й інші моменти, сконстатовані Рильським¹⁾, мали свій вплив на спорадичні бунти кріпаків, що наражувало поміщиків-кріпостників на повторення коліївщини, а та небезпека в свою чергу стала в низку причин знесення кріпацтва... Для характеристики наростання антикріпацьких настроїв у нас на Україні місця зі спостережень Рильського мають виключне значіння.

Підмічений Рильським народний погляд на земельні відносини, що історично витворилися, як „наслідок боротьби...“, в котрій селянська маса хоч і була переможена, але все ж в глибині душі не здалася“, погляд, що „на пореформовий земельний лад селянство не задивляється, як на останню фазу в еволюції, а з переконанням чекає розширення трудового землеволодіння, не

¹⁾ Там таки, ст. 7, 9, 12.

зупиняючись і перед заплаатою за землю, як знаємо, розумно не використала соціально-сильна сторона і за те вона покарана революцією 1917 року, що розширення трудового землеволодіння перевела не лише без будь-якої заплати, але й з винищенням самої поміщицької класи...

Яка власність в очах селян є недоторкаемою? „Те, що надбано зусиллями людськими за даних умовин господарського життя, тобто рухома власність, взагалі у світогляді сільського люду вважається за недоторкаему“. Саме так сформульовано правосвідомість селян зясовує він факт, що підчас жнив міліонів цінностей в копах і копицях спокійно собі лежать, розкинені по степах, в тім числі й збіжжя панського. Цю рухому масу величезних цінностей охороняє в суті речі тільки правовий світогляд селянства. „В осередку, де економічний добробут тісно зв'язаний з умовинами праці — каже Рильський, — принцип труду, самозрозуміло, є головною санкцією права власности“. Недоторкаємість деякого роду власности у народнім світогляді стоїть в залежності від того, „наскільки праця приймала участь в її витворенні“. Тому власність на дари природи, як ліс, натуральні луки тощо в народньому світогляді не належить до недоторкаемої і покористуватися нею не є соромом¹⁾. Логічно — додамо ми — те ж відноситься й до земельних площ, що також не створені працею, і саме такий погляд на землю в деяких районах України уперто тримався в народі. Висвітлена Рильським особливість народнього світогляду на недоторкальні предмети власности, з вказаним нами логічним з неї висновком, підтверджена подіями в аграрній стихійній східньо-європейській революції 1917 — 1919 р. р., коли природні добра — землю, луки, ліси — селяни захоплювали і переділяли поміж собою з почуттям права, а перед нерухомою власністю, навіть поміщиків, стихія застановлялася: брати рухомі речі їй видавалося крадіжкою...

Вірно зрозумів Рильський і тогочасне переселення за Урал. „Переселяються — каже він — головним чином господарі середньої заможности. Більш малоземельні і безземельні селяни zostались на місці, і не мали можливости скупили землю, що їй полишали переселенці. Ті землі переходили до рук більш заможних односельчан“²⁾... Наші досліді переселенської справи вповні підтверджують те, що сказав Рильський.

В кінці своїх спостережень він ставить гостро цікаве питання: чи має українець нахил, в якій мірі і при яких умовинах, підпорядкувати свою індивідуальну незалежність організації гуртового (асоціованого) виробництва? В народніх помовках на ту тему, через їх протирічєвість, він не вважає можливим знайти відповіді на поставлене питання і тому звертається до перегляду дотичних явищ народнього життя.

¹⁾ Те ж „Кієвская Старина“, 1903, май, ст. 161.

²⁾ Там таки, ст. 170.

За першу асоціацію він вважає трудову родину, по ній переходить до дрібних тимчасових економічних асоціацій, що в значній мірі поширені в народнім житті, і „обумовлені потребами виробничої техніки на тім рівні її розвитку, котрий є істотним селянській виробничій діяльності в даний час“. Він описує потім: а) супругу, б) спілку в використанні чужих молотілок, в) спілку майстрів в будованню хат й інших будівель, г) спілку в заготівці дров на паливо, д) спілку в копанні нових чи ремонті давніх рівчаків. „Зустрічаються, каже він, й інші короткотермінові асоціації праці, в покриттю будов чи скирт соломою, в плетенню лісу, в корчованню дерева тощо, взагалі в роботах, що оплачуються гуртом чи поштучно..., одначе, — додає при тім — у всіх подібних випадках асоціованість праці не є необхідним явищем. Іноді зустрічається спілки розпилювання дощок, в набутті молотілок товариствами. Це — слушно каже він — самобутні асоціації.

Вслід за тим він говорить „про деякі форми помочі, що посереднім лише способом приналежать до явищ економічної асоціації... Посереднім через те, що хоч в основі їх і лежать потреби в асоціованій праці, але в них немає того елементу строгого економічного розрахунку, котрий виразно виступає в названих ріжних формах спілок. Розрахунок замінюється в них елементом взаїмного сусідського „благоволення“. Типом помочі без економічного розрахунку є „закладщина“ і „толока“; його опис останньої є найліпшим з усіх, які я стрічав в літературі.

На основі розгляду самобутніх форм асоціацій праці Рильський приходить до висновку, що „поширений погляд про безумовну ніби нехить (отвращеніє) українця до асоціованої праці не витримує критики“. Збірними характеристичними рисами асоціацій, які він знайшов у народнім життю свого часу і місця, і які описав, він уважає: 1) що в асоціації ведеться строгий розрахунок між її членами відповідно до суми послуг, котрі постачав кожний з них (як у Прудона — каже він: віддайте мені все моє і візьміть все ваше“); 2) повна рівноправність сторін; 3) відсутність авторитетного проводу поза технічною необхідністю; 4) вільний вихід із даної спілки і приступлення до нової; 5) час тривання її залежить від технічно необхідної доби задля осягнення даного означеного наслідку і сферивиробництва — єдина сфера їх приложення“. Як побачив читач, наведені характеристичні риси самобутньої кооперації Правобережжя сходяться з засадами модерної статуткової кооперації і силу новітнього кооперативного руху можна зясувати тим, що він в своїх основах саме причалив до витворених самим народом і практикованих ним засад спілкування... „В міру розвитку продукційної техніки — вірить Рильський“ — будуть розвиватися і пристосовуватися до неї форми асоціації“... Одначе індивідуальне виробництво тимчасово відступає місце асоціованому в межах твердо усвідомленої вигідности цього асоціовання..., вигідности, що перевищувала б зручності індивідуальної незалежности“. Це глибоко слушно! Про-

сте визнання, що асоційоване виробництво принесло б деяку вигоду — недостаточне... Асоціації „існують і народжуються, продовжує Рильський, але в загальнім ході більш чи менш відстають від успіхів техніки. Практичні успіхи техніки є легкими, ніж відповідні їм модифікації світогляду: дерево і залізо більш слухняний матеріал, ніж людські звички“.¹) Це також правда! На вислові побажання, щоб з'явився „об'єктивний нарис історії артілів М. В. Левицького“, на жаль, задля смерті автора, обриваються незакінчені його глибоко цінні нариси народнього економічного світогляду.

Він міг в них не мало ще дати дечого такого, чого другі не можуть; між іншим збирався обговорити і роль жидівства в економіці нашої батьківщини... Широко освічений взагалі і як господар-практик, що 40 літ життя провів серед українського сільського оточення, він був в обговоренні народньо-економічного світогляду і селянської економіки, можна сказати, в своїй стихії, яку дуже добре знав і вірно та об'єктивно описував. Розглянені нариси — це ліпше, що по ньому, як економістові, залишилося. Вони ніколи не стратять свого наукового інтересу.

Як показано вище, Рильському довелося бути добровільним і безкорисним радником у самих різнманітних справах для людности своєї околиці. З цієї ролі, так би мовити, універсального радника у всіх можливих випадках вийшла гарною українською мовою його популярна брошура „Про Херсонські заробітки“.²)

„Багато дечого треба б зробити — пише він, мотивуючи її появу — для того, щоб люди добре знали, де й коли потрібно їхньої праці й скільки за неї можна взяти, щоб не зривалися без потреби та на загубу з місця, або знов не залежувались на місці тоді, коли поблизу збивають платню, як на сміх, а на стороні можна гарно заробити. Доки те буде, що ті, в чиїх руках єсть для того сили, стануть в цьому ділі до помочі робочим людям, треба самим за себе думати... От для того й зложено цю книжку“.

В останніх часах, як відомо, ринок праці в західньо-європейських країнах обслуговують біржі чи бюро праці, що збирають відомості з одного боку — де є потреба в робочій силі, з другого — пропозицію тієї сили. Ніщо таке в часах Рильського в б. Росії не існувало і зосібна на Україні кожнорічна велика сезонна заробітчанська еміграція з північних її губерній на південь, у степи, цілковито полишена була сама собі, з впливаючими з того іноді тяжкими наслідками для непоінформованих заробітчан. Рильський все те бачив, видно не раз був радником в тій справі, а, зрештою, написав об тім навіть спеціальну брошуру.

В ній обговорено умовини відходу малоземельного селянства, головню з Полтавщини та Київщини (менше з Чернігівщини

¹) Там таки, 186—188.

²) Я користувався її другим виданням, Київ, 1904 р.

та Поділля) на літні заробітки на Херсонщину та Таврію, як також умовини найму, праці, її оплати, санітарно-гігієнічні тощо. На підставі даних про 1889—1896 р. р. автор показує динаміку зарібною платні після місяців року для чоловіків і жінок при наймі на строк, поденно і від десятини. Побутові обставини праці малює він з натури так. В економіях роботу продовжується звичайно від сонця до вечора; однявши з того відпочинок на снідання, обід та полудень (2 1/2 години) вийде в день самих робочих годин од 12 1/2 до 15. „Звісно, — каже він з приводу того — добрий хазяїн не буде держати стільки годин коня чи вола в плузі“. На молотілках та віялках люди дихають цілий день куряво. Харч злий, що загалом не має стільки жиру, скільки треба для того, „щоб при довгій роботі працівник не вивився з сил“. Питної води уживають часом зі ставків, в нечистій посуді. В деяких економіях робітники мають теплий харч тільки в неділю та свята. Вони днюють і ночують в степу, не захищені від дощів і простуд. Коли робітник захворіє, то його вивезе господар на базар, або просто в степ, та й кине.

Всі спостереження автора, що знайшли собі місце в його брошурі, мають не лише інформаційний характер для робітників його часу — (а автор ті інформації доводить аж до таких вказівок, як де завели земства лікарські порадні, що коштує залізнична карта від того, чи іншого місця виходу до різних місць праці тощо) — але й характер документу часу, на який між іншим спиратиметься кожний історик господарства України кінця XIX віку. Праця Рильського „Про Херсонські заробітки“ популярна, але це не популяризація змісту чиєїсь книжки чи кількох книжок; вона написана на основі особистих спостережень і, видно, на основі розпитувань заробітчаних і через те має й науковий характер. Вона є першою працею в українській мові про сезонну внутрішньо-краєву заробітчанську еміграцію українського безземельного і малоземельного селянства. В ній виразно виступає гуманність, щире народолюбство і добросердність автора, що симпатизує зі соціально слабою стороною в господарському життю і хоче їй в міру сил підпомогти.

III.

Не будучи економістом з фаху, Рильський виявив поважне зацікавлення політичною економією; навіть в тій цілі (як особисто свідчить Дмитро Володимирович Антонович) спеціально вчився англійської мови. В результаті тих зацікавлень написав й одну теоретичну працю з економіки під назвою „Студії над основами розкладу багатства“, видруковану в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“ в т. I (за 1892 р.) і в т. II (за 1893 р.). В підзаголовку знаходимо зазначення: Часть I. „Теоретичні прелімінарії“. Отже автор поставив собі за завдання подати теорію розкладу багатства. Адам Сміс дав знаменитий твір — „Дослід над причинами походження багатства“, наш автор цікавиться, подібно як Рікардо і Мальтус, проблемою розподілу. При тім

з перших сторінок праці виходить, що він мав намір розглядати як розподіл багатства (дібр і капіталів), так і розподіл суспільного зиску, однак в дальшому йде йому лише про останній.

Він починає вступ слушною вказівкою, що „серед різних питань, які ворушать сучасну суспільність, поважне, а може найповажніше місце займає питання про її економічний устрій“ (ст. 29)¹⁾ і що прямування до модифікації існуючих в якомусь часі репартиційних норм ніколи зовсім не замінювало. Зрозуміло, що і в його часі відчували потребу „модифікації існуючих правних звичаєвих норм економічного буття“, (30) через „загальне невдоволення“ з них. „Практичні відносини юридично-вільної умови“ так в стосунках аграрних, як і промислових... не доволі забезпечують слабшу економічно сторону від експлоатації“ і дотичні норми потребують модифікації“. (31)

Ті правні і звичаєві норми економічного життя, які суспільство має модифікувати, він формує як 1) „правну свободу і відвічальність одиниці в її економічній чинності...“, 2) підпадання під індивідуальну власність усіх матеріальних об'єктів, які тільки можна присвоїти і спільність головних правних норм для всіх родів власності...“, як також, що 3) праця і вільний розпорядок її результатами є єдиним правовим джерелом власності“... (33—34). Остання точка є безпідставною: праця в капіталістичному світі не є „єдиним правовим джерелом власності“. По наведенню тих засад зясує він їх; при тім вказує, що вони є „результатом попередньої еволюції“, і ширше застосовані лише в часі „последніх сто літ“, хоч і не без обмежень, які він наводить, обмежень історичних і його сучасності. Розгляд обмежень тих трьох норм, норм, з яких виходила економічна школа, звана англійською, класичною, ліберальною або ще й манчестерською, дає привід автору сказати, що доктрина, яка „urbī et orbī“ розголосує їх, як щось абсолютне... мусить нам видаватися дуже легковажною. Ті норми для нього „не мають в собі нічого абсолютного“, і сам хоче зробити свою студію вільною „і від забобонного стосунку маси“ до тих норм, і „від суперечного пересуду про їх непридатність“... (39).

Такі вступні його уваги, які нам вказують, що з одного боку й тут, як і завжди, він виступає як прихильник еволюційного підходу до громадського розвитку, а з другого — що в класично-ліберальнім напрямку він не вміщується.

За вступом починає він 1. книгу, „загальним пляном праці“ (Розд. I). А цей останній — методологічними міркуваннями. „Все що ми відаємо, каже він, відаємо не інакше, як на підставі індукції; проте ж в одних студіях треба частіше, в інших не так часто звертатись до індукційної методи. Якщо явища, які хочемо зрозуміти, мало скомпліковані, то прикладання індукційної методи потрібне менше; вистарчає тоді вміле дедукційне комбінування невеликого числа підстав міркування, що дає нам індукційна метода... Однак чим більше комплікуються явища, чим частіше зустрічаємо в них взаємні ділення різних чинників, тим менше можна уповати на дедукцію, тим частіше треба звертатись до індукційних способів пізнання“... При великій скомплікованості суспільного й економічного життя тільки індукція „може зберегти від односторонніх, поспішних виводів“... (39—40). Як видно з наведеного, автор загалом заявляється за приміненням в науці про народне господарство, до якої належить його студія, обох наукових метод досліду — індукції і дедукції, яко рівноправних; хоч свою студію повів виключно останню методою.

Щоби не розгубитися в „многосторонності яв“ суспільно-економічного життя, політична економія, на його думку, визначила деякі „обсерваційні точки“, підставив сили скомплікування явищ, виділивши „якби елементи складного тіла“. Він не каже, що політична економія встановила закони, правильності й тенденції, в чім додають нині її завдання, а тільки „елементи“ простіші від складної цілості. Поскільки ж мати до діла з прості-

¹⁾ Ця і наступні сторінки, до чергового обговорення, наведені з І т. „Записок“. В наведеннях ми силкувалися задержати мову автора, однак подекуди редакція „Дзвонів“ наближає мову до сучасної, щоб зробити її більш зрозумілою для читача.

шими, мало скомплікованими явищами, як він заявив, можна успішно заключати за поміччю дедукції, то й всі його „прелімінарії“, переведені не індуктивно, а майже виключно дедуктивною методою з припущеннями та ізоляціями („робінзонадами“) — так характеристичними для метод дослідів класиків-економістів, особливо Рікардо. Під оглядом методи дослідів належить він до класиків.

Свої „прелімінарії“, чи „теоретичні формули економічної дедукції“ для визначення „обсерваційних пунктів“ взявся він зробити, „обмежуючись коротким викладом тих доктрин (політичної економії), що йому видаються найбільш близькими правди“... (40). Вони дають першу (теоретичну) частину задуманого пляну; в другій — мав він розглянути „конкретні яви дійсності по різних краях“, в третій — хотів зібрати теоретичну частину першої і конкретну другої в якусь цілість. Словом хотів ніби йти — від тези до антитези і синтези.

Першу частину, теоретичні прелімінарії, починає він розділом II. про „вартість“ і вважає, що „теорія вартости належить до ліпше розроблених в економічній науці“... Ми знаємо, що на жаль і досі цього не можна сказати, а як він розібрався в теоріях „вартости“ видно з тієї плутанини, в яку попадає наш автор негайно по розпочатті розділу про „вартість“. Він не розрізняє категорій вартости, цінности і ціни, як то необхідно треба робити і робиться в наш час, або принаймні вартости і ціни, як робить Кассель; він вдовольняється єдиною категорією „вартости“ і розуміє під нею і купівну силу продуктів і придатність їх до вдоволення потреб людських, іншими словами вкладає в неї те розуміння, яке нині зв'язується з ціною. Він гадає, що „завданням теорії вартости є знайти регулятор взаємної заміни готових продуктів“ (а чому пропущено й послуги?) і знаходить три теорії цього регулятора; вважає їх за різні стадії розвою дотичної теорії: одна теорія приймає регулятором замінових стосунків взаємний попит і подачу, друга — кошти їх продукції і третя — працю потрібну на їх вироблення. Чергування „зросту й упадку ринкової вартости... продуктів“ відбувається докруги „якоїсь посередньої точки“, яка дається „тривалим регулятором“, за який одні приймають „кошт виробу даного продукту, другі — працю, потрібну на його вироблення“ (42) і робить зовсім нереальне припущення, „що об'єкти природи, на які звертається праця і сили, якими вона послуговується, існують в практично-необмеженій мірі і через те осяжні всякому продуцентові“,... (43) схилиється сам до того, що вартість, — а його вартість є риночною — продуктів залежить „від скількості праці, потрібної на їх вироблення“ (44), і думає, що в данім разі йде слідом за К. Марксом.

Наведені ним три теорії не є різними стадіями розвою дотичної теорії, як здається нашому авторові, — попит і пропозиція це явище обміну, а кошти продукції, в яких одним з елементів є праця, є явищем продукції. Кошти продукції це є результат калькуляції підприємства, робленої в зачиненім кабінеті; ціна в нерегульованім обороті це явище вільної гри попиту — пропорції, вона укладається стихійно. Попит і пропозиція на якийсь момент можуть ставати в позиції рівноваги, або як каже автор — на якийсь посередній точці — але щоб негайно ж вийти з рівноваги і продовжувати хитання, що відбивається на цінах, в той чи інший бік. На „вартість“ в термінології автора чи на „ціну“ по нашій термінології мають вплив багато факторів і „кошти виробництва“, хоч і впливають на її уложення, але поруч з іншими факторами, які можуть іноді зовсім пройти понад значінням коштів. А ще більше віддалений і ще менший вплив на ціну має праця. Рильський, змішує цінність, вартість, і ціну, та говорить про означення ціни працею, однак він вже підмічує, що теорія Маркса, уважаючи працю за регулятор вартости, обминає „обмеження, з якими треба її розуміти. А обмеження ті є і деякі — на його думку — дуже поважні“. Для даної теорії Рильський робив припущення — що „продукти природи, на які звертається продукційна праця людська, існують в практично необмеженій кількості і для всіх є осяжні“ (46). Але сам він потім, числячись з дійсністю, говорить: „всі продукти природи існують, розуміється, в обмеженій кількості“ (46); словом відчуває і деякі „обмеження“ (трудової) теорії вартости, і міру того обмеження (47), і що є „категорія об'єктів, до яких повища теорія не стосується зовсім, як от малюнки великих артистів, старинні викапанища тощо, і обмежується (та теорія О. М.) до фактичного

обмеження свободи переходу продуцентів з однієї до другої вітки продукції". Не дивлячись на ці й ще деякі інші, наведені ним обмеження трудової теорії вартості, він все таки уважає, що ця теорія, по якій праця є регулятором вартості, „зовсім відповідає своєму завданню“ (51). Щоб покінчити з цим місцем прелімінарії нашого автора зі свого боку мусимо вказати, що трудова теорія в формі, до якої він схилився, не прийнялася в науці. Самою працею не означається ані цінності, ані вартості, ані ціни. Але на цій, засадничо хибній теорії, будовано змагання до корінної перебудови розподілу і суспільних благ та суспільного зиску; змагання, які можуть знайти інше і при тім ліпше обґрунтування, на яке між іншим вказав вже Туган-Барановський. Хоч досі говорив він про вартість, як ринкову вартість — уживає потім терміну „ринкові ціни“ (47), але не розяснює взаємовідношення між тими двома термінами. чи є вони синонімами, чи окремими поняттями.

Розділ III. має заголовок „Капітал і праця“ і після пляну автора тут йде про „теорію капіталу“ в змислі „теорії стосунку зисків капіталу і заробітків праці“, яку він розвиває, зближаючись до Рікардо і Маркса.

„Запас продуктів праці людської в останній, придатній для споживання формі“ є по думці Рильського тією частиною капіталу, з якою зв'язані „всі репартиційні яви“, а яка, як він думає, після Маркса, зветься змінним капіталом (53). В дійсності Маркс ділить капітал на: а) постійний — тобто засоби продукції, що у витворенні додаткової цінності грають пасивну роль і б) перемінний чи змінний — тобто робочу силу, що витворює більшу цінність, ніж та, якої вжито на придбання самої робочої сили; тільки перемінний капітал створює додаткову цінність і прибуток капіталіста. Після Рильського поруч з капіталом „змінним“, зложенням із продуктів минулої праці в останній змінній їх ужитковій формі, існують „інші частини капіталу, як продукт, що буде, ще непридатні для споживання в певній стадії свого розвитку“ (заховуємо оригінал правопису О. М.); ці інші частини капіталу він називає „капіталом матеріальним“ (56) (Поділові капіталу на „сталий“ і „оборотний“ він признає лише приватно-господарське значіння, що є непридатним для науки „про суспільне господарство“.)

Не станемо ширше зупинятися на невірній гадці, буцім то проблема „репартиційна“, — ми б сказали: розподілення зисків в капіталістичному господарюванні — існує тільки в зв'язку з продуктами в останній, придатній для споживання формі. Не станемо також застановлятися над доцільністю поділу капіталу на змінний і матеріальний, що його робить автор, а цілковито відсутністю розгляду капіталу як логічної й історичної категорії, — розгляду, який розкрив би соціальний бік капіталу, — його здібність до „самозростання“.

Щоб зрозуміти „джерело і стопу зисків капіталів“, залежних „виключно від самого факту його уділу в продукції, його величини і часу функціонування“ (57), наводить він в „своїй студії репартиційних яв, зв'язаних з функціонуванням капіталу змінного“, штучні приклади. Низка тих прикладів ґрунтується на припущенні, що „змінний капітал... виробляє капітал власною працею“ — припущення зовсім не характеристичне для капіталістичного виробництва і для проблеми розподілення в ньому зисків. В студії він слушно признає значіння часу — вплив Бем-Баверка — для проблеми розподілення; а не слухаю зиск капіталу виводить з „величини того капіталу, розділеної остільки, скільки продукційних оборотів припадає на середнє продукційне життя продуцента і річну стопу того зиску — з того ж капіталу, діленого на таке число, яке рівнятиметься числу літ, що їх обіймає економічна обачність даної суспільності“ (62). Але „для кожного відрубного обороту продукційного“ зиск капіталіста уявляє з себе, на його думку, „ріжницю між вартістю (ціною О. М.) продуктів і вартістю вкладеного кожний раз в його виріб змінного капіталу“ (63) — якщо додати „і праці“, то й тоді ще ця формула не буде вистарчаючою.

Дорогою такої аналізи він приходить до своєї власної „формули“, тобто теорії розподілення, яка виглядає так: „При ізолюваності індивідуалістичного стимулу існування економічної обачності (передбачливості О. М.) в обмежених границях часу — точкою рівноваги (і О. М.) в відношенні до капіталу (змінного) і праці буде та, в якій річний зиск змінного капіталу (а не капіталіста! О. М.) рівнятиметься вартості того капіталу, розділеної на таке число,

що рівняється числу літ, обнятих звичайною в даній суспільності економічною обачністю. Хотівши виразити цю стопу зисків в відсотках — скажемо, що річний зиск капіталу (змінного) в даних обставинах рівняється сотні, розділений на число, рівне числу літ, яке обіймає економічна обачність даної суспільності" (65). Вслід за формулою він широко, аж на 9 сторінках, обговорює соціологічний чинник „економічної обачности“, як мало простудіований в науці, і деколи в своїх міркуваннях є подібний до Бем-Баверка, як от в твердженнях, що „ближчі моменти впродовж всього часу мають більш стимулююче психічне значіння, а ніж дальші“... (71), або що „продукція того, що починає пізніш отримувати виследи своєї праці, менше вдовольняє нахили середнього чоловіка“ і це вимагає „якоїсь вартісної наддачі для нього, якоїсь премії“ (71). — Та всеж поза деякою аргументацією не наслідуює Рильський в основних висновках Бем-Баверка.

Треба признати, що теорія Рильського нічого на дає до розв'язки проблеми розподілення. Він говорить про рівновагу між капіталом і працею, якої в дійсності з часу повстання капіталізму ніколи не буває, говорить про таку рівновагу тоді, коли якраз при розгляді явищ розподілення йому треба говорити про взаємодіювання, а не рівновагу прибутку капіталістів і заробітничої платні робітників капіталістичних підприємств (в його цікавій термінології — „заповзяти“); врешті, річний зиск капіталіста не означається „вартістю“ (тобто ціною О. М.) „змінного капіталу, поділеного на звичайну передбачливість“, як виходє з формули: в гру увіходить звичайно не тільки „змінний“, але увесь капітал інвестований в підприємство, а для розміру зиску економічна передбачливість, в змислі Рильського, майже ні при чім. Від вартости змінного капіталу й економічної передбачливости можна прийти і приходять, що є зовсім вірно, не до зисків його, а до амортизації капіталу...

Він сам випроваджує далі зі своєї формули такі консеквенції: „сума зисків (зі змінного капіталу О. М.) буде тим більша (при однаковому триванню часу продукції), чим більший буде капітал, а при рівному капіталі тим вона буде більша, чим довше триватиме даний продукційний оборот“. І далі — „при капіталістичній продукції вартість (коштовність, а скорше ціна О. М.) продукційна“ означається „сумою капіталу (змінного), який служив до виробу продукту, плюс зиски цього капіталу“. „Різнота між вартістю (ціною О. М.) продуктів і вартістю капіталу змінного єсть зиск капіталу“ (74). З невірних формул можуть вийти тільки невірні консеквенції. Чим більший буде „змінний“ капітал, тим не завжди буває більший зиск: це залежить від конструкції підприємства, а в випадках перекапіталізації, навіть настає збиток. А при рівному капіталі зиск не зростає з удовженням в часі продукційного обороту, а навпаки зменшується: зиск відноситься до одного господарського року і чим більше впродовж його відбувається оборотів, тим більше одержується зиску. І далі вартість (ціна) продукту зовсім не означається сумою капіталу „змінного“ плюс зиски від нього. Сума капіталу „змінного“ просто зовсім ні при чім в процесі ціноуложення. Врешті, зиск теж не так одержується, як каже автор. Він правда є „різнотою“, але між вартістю (ціною) продуктів та всіми коштами виробництва, а не вартістю одного лише капіталу змінного, як каже автор: його лише частина і саме амортизаційна входить в склад коштів виробництва..

Автор розяснює свою формулу, що „тільки змінний капітал приносить зиски“ в тім змислі, що „вона обіймає собою яву у всій ширині“..., не суперечить фактові приносіння зисків матеріяловим капіталом..., навпаки обіймає собою цей факт“... (77) За тим розглядає відношення своєї формули до дійсного життя і знаходить її підтвердження й суперечності.

Він констатує повільний поступ від індивідуального інтересу до колективного: що „еволюція суспільна доводить до обмеження сфери стосування індивідуалістичного стимулу, при чому засильовались інтереси колективні“, що життя йде в напрямку „обмеження індивідуалістичного стимулу в інтересі суспільнім“... (81—82). Він наводить і аргументацію противників індивідуалістичного інтересу, а прихильників колективного, згадує навіть соціальну утопію Бєлліамі „В 2000 році“. Тому колективістичному напрямкові, гадає він, слід признати „поважніше місце і в теорії і в житті, а ніж перше думали і треба признати, що одними фразами про утопію або здаванням на оптимістичні афоризми школи свобідної гри інтересів не можна перейти над цим питанням

до денного порядку" (84). Але він остерігає перед змішуванням „обмеження“ індивідуалістичного чинника з його цілковитою „анігіляцією“, вказує що всебічна індивідуальна свобода у всіх областях життя була „споконвіку об'єктом найліпших аспірацій людських“, вказує що „свобода індивідуальної ініціативи є „найенергічнішим стимулом людської діяльності“ і боїться за наслідки його виключення зосібна зі сфери економічного життя. Автор вважає, що треба „вистудіювати дальші можливі модифікації сфери стосування індивідуалістичного стимулу, модифікації в інтересі добробуту колективного, не доходячи до анігіляції даного стимулу“. В кожному разі, на його думку, „треба допустити посередні стадії, в яких виробляються звичаї і нахили, відповідні тому дальшому покладаному складові життя“... (86).

Досі він „виводив свою формулу зисків капіталу при гіпотезі існування даних сучасних норм суспільного життя і достеменно повної ізольованості індивідуалістичного стимулу. Гляньмо тепер, каже він, як можуть укладатися дотичні відносини при зсоціалізуванню індивідуальних інтересів, себто при такому складі речей, коли індивідуалістичний стимул справляє функцію ініціатора економічної діяльності, але границі цієї діяльності обмежуються і в даній сфері (обставина капіталу) звертанням уваги на інтереси колективні“.

Й при цих умовах капітал не може „не приносити ніяких зисків, але між тим, що капітал мусить давати зиски впродовж якогось часу і приносити його без кінця, єсть різниця, яка і може мати практично вагу, залежно від того, скільки ізольовано або солідарно виступають інтереси одиниць“ (ст. 62) ¹⁾ і чи є такий чи інший орган зсоціалізування індивідуалістично-економічних інтересів суспільности“ (62). Й при таких умовах з'ясується, „потреба капіталу (змінного) для існування споживання й продукції“, яка „не в однаковій мірі обтяжує різні вітки продукції і через те постачання якогось зиску єсть доконечною потребою рівновги шанс економічних, доки існує економічно індивідуальна ініціатива“ (62). Однак зисковність він на цей раз ставить під „гіпотезу, що капітал перестає приносити зиски капіталістові від того часу, коли сума отриманих зисків буде рівна вартості капіталу“. То значить, що „в часі, який обіймає економічне вбачання суспільности, капіталіст отримує частинами зворот вартости свого капіталу, побільшений премією за такий частковий розложений його зворот, а капітал з'являється на далі в продукції і лишається в руках тих, що його вартість, побільшену зазначеною премією, оплатили“ (65). Гіпотезу, що капітал від означеного автором часу перестає приносити зиск і капітал переходить до рук, що його звернули з премією, взяв автор з кредитової царини, і нереально приложив до капіталу в знаряддях і засобах виробництва. Там беззисковність капіталу від певного часу і перехід його до рук других могли бути переведені тільки в спосіб примусовий органом влади, чи буде то „орган зсоціалізування інтересів“? На згаданий вище орган зсоціалізування автор задивляється, „як на головного посередника між тими, що виробляють і тими, що вживають капіталу“, як на орган, що „мусить повагом вироблятися“... (67). Виходячи з так розвиненої теорії зисків капіталу при зсоціалізуванню інтересів, автор ось як визначає „відносну формулу вартости“: „продукти, оперті в своєму виробі на участі капіталу, мінються між собою після кількості й якості праці, потрібної на їх виріб при найтрудніших існуючих умовах продукції, на скільки ці умови залежать від участі капіталу в продукції“ (68). Мов відчуваючи недоуміння читача з приводу такого теоретизування, наш автор пригадує, що його „формула зисків капіталу“ і прикладування її „до формули вартости, як і всі загалом економічні формули, виражають собою не стільки докладний образ появу дійсности, скільки точку, до якої ці появи гравітують“ (68).

Розглядаючи „відносини капіталіста і наймита-робітника, як акт заміни продуктів готових в останній їх вжитковій формі на продукти будучі, вироблювані робітником в часі споживання тих готових продуктів“, автор стає на тім, що „мірою зарібної плати єсть вартість її продукту, поменшена о ту його частину, що йде на користь капіталіста в формі зисків капіталу. Таке обмежування височини заробітної плати не суперечить — каже він — формально

¹⁾ Ця і наступні сторінки в тексті наведені за т. II. „Записок Н. Т. ім. Шевченка“, 1893.

відносній формулі Рікардо, а за ним Маркса" (99). А неоднаковість сформулювання походить з невдоволення автора з дотичних теорій Рікардо і Маркса. Він їх переказує, при чім в переказі теорії Рікардо хибно приписує йому погляд, що „вартість (цінність О. М.) залежить від суми праці, яка вложена в продукт“ (70), тоді як в дійсності Рікардо висловив погляд, що вартість залежить головним чином від праці..., тобто, що вона залежить і від праці і від матеріалу, вложений в продукт. А в переказі Маркса він отожднює своє розуміння змінного капіталу з Марксовим, (у якого змінним капіталом є робоча сила), хоч ті розуміння й не однакові. Вслід за іншими авторами він приймає, що джерело зисків капіталу лежить у капіталі змінному (хоч його змінний капітал — це готовий продукт), приймає й висновок з тої тези, а саме, що „високість заробітків і високість зисків капіталу стоять у відворотнім відношенню“ (71). Ця відворотна залежність зиску і заробітної платні не так проста, як виходить в цій формулі; що це так, слід вказати хоч би на соціальну теорію розподілення Туган-Барановського. Потім сам він помітив (ст. 73) — і це робить честь його спостережливості — що до проблеми розподілення інакше відносяться трудові підприємства — як от „дрібні сільські господарства і ремесла“ (77). В оперуваннях з припущеннями на авторі мститься вихідна позиція — з усієї людности, а не з людности, зайнятої в продукції. „При тривалім зростанню людности кожен наступаючий продукційний оборот дасть вартісний результат більший, а ніж результат попереднього обороту і достеменно більший у відносинах зростання людности“ (78), а „при тривалому в данім часі упадку лічби людности кожен наступаючий промисловий оборот дає в результаті *ceteris paribus* менший вартісний результат і то у відношенню до упадку лічби людности“ (79). Чи треба казати, що зріст кількості людности не є зростом зайнятості її продукції? Що зріст вартости продукційної може й не вистати? І що, як би принагідно і настав, то не пропорційно до зростання людности?

В свій „робінзонадній“ аналізі автор іноді піддає явища під розгляд — то „зі становища вартости“, то „зі становища вжиточности“. Але ж вартість і вжиточність не відокремлені елементи: вартість є одночасно і вжиточністю. Речі, що не мають вжиточности, не мають і вартости.

Такі його „вступні розсліди теорії зисків капіталів і заробітків праці“. За ними він переходить „до розглядання репартиційних появ, які злучені з земельною власністю“.

„Теорію земельної ренти — він вважає — остільки обробленою... ще у Рікарда“, що її слід здебільшого тільки „переказувати готову“ (86); зауважимо лише, що нині вона сильно розвинена і доповнена.

Він свідомий „різности першого джерела“, з якого виходить власність на капітал і власність на землю. Ренту зв'язує він з вартістю, відкидуваною завдяки ріжній врожайності і законові убуючої продукційности (хоч прямо він так не зове відповідне явище), — це як і у Рікардо. Але його розмірковування з того приводу не вірні. Він висловлює думку, що і в промислі „обрібковому“ і в „добутовому“ „вартість продуктів обмежується сумою праці при найгірших умовах, які існують...“ Це послідовне додержання абсолютної трудової теорії є хибною. Ніде вартість не „обмежується“ самою працею. Що ж до ціни продукту, то в хліборобстві її справді означається вартістю (коштами) виробництва на частях найгірших під продукційним оглядом; в промисловості ж такої правильности частіш всього не буває.

„Рента — каже він — це виключно дохід з володіння землею і не треба її змішувати з процентом капіталу, що вложений в будівлі або земельні меліорації“ (90) При означенню ренти нині додається вираз „нетрудовий“ дохід, щоб відрізнити нетрудові володіння від трудових. Автор не бере під увагу існування ріжних типів в сільським господарстві, як також те, що є тип і, при яких не можна говорити про земельну ренту, — правда до цього дійшла наука по його смерті. Але слушно розрізняє ренту від орендарної платні (91) і вказує на те, що можливі випадки, коли і найгірший сорт землі приносить ренту: також вказує і на джерело ренти — винайдене ще Тюненом — у відлеглих від ринку збуту (92). Загалом він вірно виловив теорію ренти класиків і слушно відмітив, що вона відноситься й до копалень. Також стоїть на тім, що „загальний склад речей прямує до обниження стопи зисків

капіталу для земельних власників — і до зросту ренти". При чім, хоч наш автор сам землевласник, однак має мужність отверто сказати, що „для земельних власників рента зростає без всякого вжитку чи привації з їх сторони, як незалежний від їх чинности результат зросту запотребовання рільничих продуктів і самого факту володіння землею" (93). „На земельних власників спливають без усякого вкладу праці з їх сторони користі з тих обставин буття, які суперечать інтересам усієї суспільности, що стоїть поза їх кругом"... Дальше зручно показує, як капіталізуючи ренту приходять вони до вартости (ціни) землі.

Вбачаючи в умовах існування земельної ренти „збірник нерівности шанс людської праці в добутковім промислі", він уважає за правдоподібне, що „самосвідомо суспільна акція" поставить собі за мету „суспільне повільне заводолінне рентою задля того, щоб цей збірник нерівности шанс людської праці зробити засобом зрівноваження їх і щедрішу підпомогу природи, де і на скільки вона проявляється, розіллати на увесь рівень суспільного життя. В таких обставинах тип держави, арендовання, являється головним типом експлуатації в добутковім промислі"... „Блискучий стан агрікультури в англійських фермерських господарствах, по думці Рильського, вказує, що ця форма (оренд. О. М.) не суперечить розитковій рільничій техніці, аби тільки державні реченці відповідали потребам тієї культури, яку в даному господарстві мають на увазі. Таке обставлення рівности шанс праці в цьому відділі продукції виключає і тут потребу і згідність метод прямовання до аніміляції індивідуальних ініціативи... технічні обставини рільництва дають їй тут ще виразнішу вагу" (94—95), ніж в промисловості.

Цей „IV" розділ закінчив він вказівкою, що хоч „всі відрубні моменти суспільного (як і всякого іншого) життя являються етапами еволюції" (? О. М.) і це „веде до вгадування будуччини (? О. М.), але в цьому вгадуванню не годиться надто входити в подробиці: живе життя виробляє щодня нові форми існування; вгадування будуччини не може сягати далше, як до спостерігання загального напрямку і головних рис суспільної еволюції" (95).

„Говорячи про умови розкладу багатства, — так починає він останній розділ, V: „Людність" — не можна поминути того фактора..., який лежить в чисельному складі і русі людности (95), а який має значіння „для загального добробуту і розкладу багатства" (97). І знову йде все тією методою припущень. „Допустимо тим часом, що всі продукти обріркового промислу розділюються порівно між усіх членів суспільности"... — тут з'ясовуючи явища капіталістичної системи господарства, чи ж зручно робити припущення з все-світньо-централізованої комуністичної царини? Далі йде теза, що „в обрірковому промислі однаковий вклад праці дає *caeteris paribus* однаковій вартості і вжитковий результат; отже сума продуктів стоїть в простім відношенню до числа продуцентів"... Допущення це не більше значить, як і попереднє, бо хоч льогічно й можливе, але в житті не зустрічається отих *caeteris paribus* отже воно ні до чого. Абстрактні розмірковування дозволяють авторові так розглядати продукційний оборот, котрий в нього сягає приблизно одного року: „В краю зі зростаючою людністю — пише він — під час тривання першого обороту лічба продуцентів буде повагом прибувати: в початку обороту було їх менше, далі вони прибували, під кінець стало найбільше" (98). Чому? Та ж це залежить від потреби обороту у продуцентах, яка (потреба) може бути й сталою, як частіше і бувє, і може з рухом обороту навіть зменшуватися.

Так чи інакше, але „при існуванні сучасних репартиційних норм робітники — після автора — не отримують для свого споживання всієї суми готових продуктів, а тільки ту їх часть, яка йде на змінний капітал" (104). Це відповідає Марксові, бо у нього змінний капітал — робоча сила, але у Рильського звучить як нонсенс, бо він під змінним капіталом розуміє готові продукти минулої праці. „Плата робітничая в краю зі зростаючою людністю — конкретизує він поняття частини уділу робітників — в порівнанні з крєм з постійною людністю буде — *caeteris paribus* — на стільки процентів менша, на скільки процентів зростає людність впродовж одного продукційного обороту" (104). Такого роду формули нічого не дають до вяснення розміру зарібної платні і пєршою їх хибкою є та, що автор виходить від усієї людности; вже ліпше було б оперувати бодай активно-чинною людністю, хоч звичайно

беруть під увагу тільки людність, що безпосередньо зайнята у виробництві. Коли задля зростання людності — на його думку — робоча платня (він іноді говорить „дивіденда“) зменшується, то „біжуча стопа зисків — *caeteris paribus* — буде „вищою в краї зі зростаючою людністю, а ніж в краю з людністю постійною“ (107). Це твердження не відповідає дійсному рухові капіталістичної зисковості, яку в наш час не розмежують державні кордони.

Досі в цім розділі автор мав на увазі „продукцію промислу обрібкового“, далі він розглядає вагу зросту людності для „промислу добуткового“ і уважає, що в цій царині вона є „далеко більшою“ (109).

„При гіпотезі рівного поділу всіх продуктів промислу добуткового (то б то в першу чергу сілького господарства О. М.) між членами суспільності — вийде, говорить Рильський, що праця суспільності стає при зростанні лґчи людності менше спірною в промислі добутковому і через те до поділу стає пропорціонально менша від кількості вжиточних продуктів“ (110). В цій гіпотезі чується вплив відомих Мальтусових прогресій, що не справдилися; наш автор приймає повільність „поменшення спірності праці“ в добутковім промислі, бо так мабуть розуміє закон убуючої продукційності праці; але ж цей закон, крім того що не завжди діє, не свідчить про зменшення виробу (спірності праці), а тільки про те, що при поновнім прикладанню затрат праці і капіталу до того ж самого обшару землі, приватньо-господарська рентовність кожного наступного зросту виробу спадає і при деякій висоті того зросту може впасти до зєра, а навіть нижче. З народньо-господарської ж точки погляду зріст людності потягає за собою інтенсифікацію, а з тим зріст спірності праці, то б то зріст тих продуктів, яких розподілом займається наш автор.

Він слушно дорікав, що умови добуваючої продукції ігнорують досліди деяких шкіл в політичній економії і що вони є тими, — тут натяк на марксівську школу — „які ближче приймають до серця інтереси людові“.

„Одно слово — кінчає Рильський свої теоретичні прелімінарії — визволившись від кумірів і головно від куміра, якому призвичаїли нас кланятись односторонні доктрини економічні, кумира суми продукції краївої, не глядячі на добробут краївців — ми мусимо признати значну вагу того напряду, якого в своїм часі і в формі відповідній тогочасному становищу науки — рішучим репрезентантом був Мальтус“ (113).

Що ж то за напрям, який репрезентував Мальтус? То анґлійська, клясична, ліберальна школа в політичній економії, до якої наведеним останнім уступом сам, і не вповні слушно, приєднав себе Рильський.

Особливістю тієї школи було те, що вона розпочала розрібку проблеми розпреділення в політичній економії. І Рильський почав свої політико-економічні писання, як бачили ми з розгляненої його праці, те ж з проблеми розпреділення. Щодо методи та школа є школою дедуктивістів і, значить, ізоляції та припущень. Тією ж дорогою досліді йшов і наш автор. В основних теоретично-політичних поняттях Рильський обмежився до абсолютної трудової теорії цінності, помітно прийнявши її з рук К. Маркса, але не зробив з неї тих висновків, що Маркс: його теорія розпреділення не нагадує собою нічим теорії визиску Маркса, теорії, що лґічно впливає з абсолютної трудової теорії цінності. Наслідування клясиків і Маркса одночасно не є неможливе, бо Марксова теорія економії побудована на теорії клясиків. В тім, що наш автор проблеми розпреділення шукає чи звязує її з цариною виробництва, теж можна добавувати до

певної міри наслідування Маркса; інші теоретики, і то більш обгрунтовано, навязують ту проблему до сфери обміну, реалізації продукту в ціні. Від класиків, хоч і мало, але дещо лишилося до наших днів в науці економіки, від Маркса — нічого. Від хиб класиків і Маркса прийшли до позитивних досягнень в політичній економії. Зі своїми теоритичними спекуляціями в душі класицизму Рильський значно спізнився: і обект вивчення змінився супроти початку XIX в., і наука змінилася, і її методи. Тому теоретизування Рильського загалом осталися безплідними. Їх хиби не стали навіть товчком до позитивних придбань в теорії економії: роботи Рильського по її опублікуванню ніхто не обговорив, ані не критикував. Лишень незадоволено про її зміст і форму пробурчав у свій час Драгоманів, одначе не вдавався в глибшу суттєву критику. Драгоманів уважав, що докладно можна буде говорити про дану працю Рильського, коли вона буде викінчена, а автор, „хоч дійде до своєї речі, котру обіща заголовок“... З прочитаного, по словах Драгоманова, „не бачиш навіть, чи дійде коли автор до самої своєї теми“. Нині ми до неї звертаємося, як до певного рода антикварної речі: у нас був класик-економіст! Що правда тільки в даній теоретичній роботі, та й у розвинених в ній теоріях, він сам далеко не вміщається. В численних обмеженнях до них він якраз їх підриває і через те трохи формально нагадує Дж. Стюарта Мілля та може бути названий неокласиком. Його обмежуючі до своєї теорії зауваження заставляють іноді дивуватися, як він міг піти дорогою, як не як, все таки класицизму, коли в них проглядає іноді представник історичної школи, іноді соціал-політичного напрямку в політичній економії. В тих обмежовуючих зауваженнях він далеко сильніший, ніж в теоретизуванні, для якого йому не вистарчало систематичної теоретичної підготовки, і можна гадати, що обіцяний ним „історичний перегляд репартиційних появ в різних краях“, не дивлячись на несприятливу для наукової роботи сільську обстанову, став би якраз тією працею, що дала б йому спромогу розвернутися в своїх помітно дуже широких соціально-економічних знаннях фактичного порядку і, нарешті, знайти самого себе в царині політичної економії.

Перед появою даної праці Рильського в українській соціально-економічній літературі з'явилися і то за кордоном, як нелегальні в б. Росії, популярно-наукові роботи Подолинського, Драгоманова і чисто пропагандові Волховського та дещо на економічні теми друковано й у самій „Громаді“, — здебільша прикладного та описового характеру. І якраз на долю Рильського припало писати першу теоретичну працю з політичної економії в українській мові. Очевидячки, при тім він мусів поборювати труднощі не лише граматики та синтакси, але й наукової термінології, творити оформлення понять; це поважна і навіть для наших часів не легка робота. Ось дещо більше суттєвого з мови і термінології, яких уживав Рильський: „Поособний“ — поодинокий. „Дорожнета“ — дорожнеча,

„Змажка“ — стертя. „Битування“ — побут, „Боковим способом“ — посереднім способом. „Важиться“ — силкуватися. „Підданий“ — кріпак. „Обмежности“ — обмеження. „Поступінний“ — поступенний. „Досвіт“ — досвід. „Ява“ — явище. „Заповзятєць“ — підприємець. „Многолічний“ — численний. „Взаємнодійство“ — взаємодія. „Становий“ — основний. „Різнота“ — різність. — „Метозгодний“ — цілевідповідний. „Увобразить“ — уявить. „Заповзятство“ — підприємчивість. „Обачність“ — передбачливість. „Збитки“ — майно в виді, „Оздобних парків домів і т. і.“ (85). „Держава“ — оренда, винайм; „державець“ — орендар; „державний“ — орендний. „Висилок“ — зусилля. „Спірність“ (праці) — успішність (праці). „Обрібковий“ (промисел) і „добутковий“ — обробляючий і добуваючий. „Споживці“ — споживачі.

З тих наведень, для кожного, хто читав твори згаданих вище попередників, видна відсутність передачі традиції в економічному слововживанні. Слівні і термінологічні надбання, якими зроблено іноді досить вдалі початки до Рильського, Рильський не використав мабуть через нелегальність і тому недоступність для нього заграничних видань. В тім відношенні він полишений був на свої власні сили і тому мова і термінологія лучалися в нього часом дуже своєрідні. Драгоманів уважав можливим докладно говорити про ту працю Рильського не лише, коли вона буде викінчена, але також „при умові, коли редакція „Записок“ — в яких вона надрукована — приложить до праці д. Рильського словник. Хай простить нам ш. д. Рильський — каже Драгоманів — а мова його, „невозможна“! Лексикон макаронічний (латинізми, московізми, неологізми), конструкція фрази страшенно важка, стиль темний. До того безліч друкарських помилок (повно цих помилок в словах з думи кобзарської: з ляхами, московськими панами, замість „мосцивими“). Навіть там, де зовсім не треба, д. Рильський говорить модерно-чудерно: так у заголовку в нього стоїть: „розклад богатства“ а в тексті скрізь репатріяція, репартиційний і т. д. Маркс у нього не говорить, а висловлюється, робоча платня має не висоту, а якусь височінь і т. д. і т. д. А стиль такий, що напр. зовсім не можливо зрозуміти навіть те, що автор каже про зміст будущих розділів його праці (загальний плян праці). Такої думки був Драгоманів як про зміст так і про форму праці після ознайомлення з першою частиною праці Рильського; не змінив своєї думки і по прочитанню другої¹⁾. Ми розуміємо строгість осуду Драгоманова як про зміст так і про форму і признаємо їх за слушні, лишень нині, беручи з історичної перспективи, і в тім, і в другім відношенню мусимо взяти на увагу піонерство Рильського: воно не так легко приходить. Все ж ліпше, що така праця появилась, як би її зовсім не було, і також ліпше, що зявилася хоч і в недосконалій та українській мові, ніж в мові чужо-національній, як то було з економічними працями перших професорів російських університетів,

¹⁾ Див. його рецензію на „Записки Тов. ім. Шевченка“ т. I в „Народі“ 1893, XVIII, ст. 208, а на т. II там таки, теж 1893, ст. 236.

що не мали відваги писати московською мовою. Памятниками такого недовіря до тої мови на завжди лишаються видруковані: у 1815 р. проф. Петербурзького університету Шторхом „Curs d'économie politique“, а в 1810 р. проф. Харківського університету Якобом „Ueber Russlands Papiergeld“.

Рильський продовжував опрацювання своїх спостережень над світоглядом селянства і далі розробляв свою студію про розклад багатства. Щодо студії, то в час останнього свого відпочинку і лікування на Кримі, зимою 1901-2 р., він ніби значно посунув її наперед¹⁾, але очевидно все ж таки не викінчив; бо в противнім випадку її були б видрукували, як то зробили з чорновиками його нарисів селянського світогляду, чи про неї була би десь бодай якась згадка.

—о—

Й до смерти залишався Рильський на своїм невеличкім маєтку. Правда, він входив до складу „Старої Укр. Громади“, в якій був „одним з найсимпатичніших та найбільш інтересних“ її членів. Його ввели і в раду „Товариства Укр. Поступовців“, заснована 1897 р. Як Громада так і Т.У.П. були безпартійні укр. культурні об'єднання. Однак не в Києві, осередку тих організацій, куди він лише в ряди-годи приїздив, було його життєве діло, а все на селі, серед простого сільського люду. Його відвідували українці з Києва, найчастіше його старий товариш Володимир Антонович. Їх приймав Рильський з властивою йому гостинністю, щирістю і неабияким суто народнім гумором. „Щирість Рильського — каже др. Галин, що теж відвідував його в останні роки життя — світилася, так мовити, з усіх шпор його тонкої нервової істоти. В своїм родиннім житті мав Рильський від другої жінки, яку взяв з селян, трьох синів, що стали свідомими українцями; один з них, Максим, ще й знаним поетом.²⁾“

По довгій недужі на хронічну легеницю він умер 25. IX. 1902. у своїм маєтку, з просьбою поховати себе на селянськім кладовищі. Похорон прийняла на себе „вся громада“ с. Романівки: по стародавньому, покривши червоною китайкою, на волах везли тіло до домовини. Коли відбували похорон, жиди саме святкували судний день, і під той час звернулися до жида кравця, аби зшив червону китайку. Жид-ортодокс виконав просьбу, зшив, приніс і, кладучи її на небіжчика, вимовив: „Сьогодні судний день. Я, старий, ніколи в цей день не шив, але для такого чоловіка можна: мені за це Бог простить“... А над свіжою могилою бувший наймит Рильського крізь сльози казав: „Прощайте, паночку! Чотирнадцять літ служив я вам: не розчитали мене, навіть „ти“ на мене ні разу не сказали“...

От в тім, як виражала Рильського на другий світ „вся громада“ селян, як для нього й жид-ортодокс зламав припис своєї

¹⁾ М. Грушевський — Тадей Рильський. Зап. Н. Т. ім. Ш. т. 50 ст. 12.

²⁾ М. Галин, Сторінки з минулого. Праці укр. наук. інституту у Варшаві, т. VIII, 1932, ст. 93, 98, 99, 101; також О. Лотоцький, Сторінки минулого. Тих же „Праць“ т. VI, 1932, ст. 165, 200, 242.

віри і як говорив на прощання наймит — найкраща характеристика головного життєвого діла Рильського, якому імя хлопоманство. Він був „чесний, симпатичний чоловік, вірний син своєї батьківщини — України“¹⁾. „Він всім життям своїм і діяльністю — пише в некрольозі О. Л. — виявив ідеал вірцевого широго народолобця. Вірний син 60-х р. р., він до кінця життя залишався відданим ідеалам свого юнацтва. Все його життя було дивугідним гармонійним сполученням ідеалів і вчинків“²⁾. „Робота борця протестанта — писалося в некрольозі ерупівського „Гасла“ — поступового для свого часу, лишається нам близькою, хочби ми й переводили її крізь освітлення наших часів. Тому над свіжою могилою Тад. Рильського із уст сучасного українського революціонера вириває лише слово співчуття та пошани“³⁾. „Він був прапором практичного оправдання української ідеї“..., говорить Єфремов; Антонович і Рильський — „це ціла епоха в нашому громадському житті“. Вона „дала такий гарний зразок непохитній вірності новим своїм принципам, аскетичної служби новим ідеалам рівності та братерства, світ який вони донесли, не погасивши, од першого світання свого свідомого життя до своїх чесних, незаплямлених могил... Особливо може тяжко, говорить Єфремов, дісталось на цьому шляху Рильському...; в його скромній ролі культурного діяча десь у закутку була далеко більша небезпека впасти жертвою ненависти, що кругом сичала на його... Хто жив у нас по провінції..., той повинен добре знати, що значить, коли на чоловіка піде війною ота тупа і нетямуща „обивательщина і буденщина“... Хто це знає, той мусить знати і ціну тому вчинкові, який тягся через усе життя Рильського“⁴⁾. Історик Липинський уважав життєвий шлях Рильського за вірце. Випущене видання „Z dziejów Ukrainy“ (1912) Липинський присвятив В. Антоновичу, П. Свенціцькому і Т. Рильському, при чім в декларативній частині між іншим пише: „Приймаємо їх гасло повернення до свого народу... Беремо в спадок їх ідею виконання своїх обов'язків відносно українського народу, яку відповідно до тодішніх обставин переводив в учинках цілого свого сільського життя Тадей Рильський... Й прагнемо, нарешті, щоб їх незломний характер та їх невгнута воля світили для нас прикладом“.

В практичній здійсненні засад народолобства, хлопоманства чи народництва (в українським варіанті) було головне життєве діло Рильського; участь в літературі і науці, то так би мовити побічне його зайняття. З залишеної літературної спадщини безсумнівну вартість, і при тім не переходову, мають його нариси з селянського економічного світогляду. Студія про розклад багатства йому не вдалася, але популярно-наукова книжечка „Про херсонські заробітки“ дуже

¹⁾ „Кієвская Старина“, 1902, кн. 10, ст. 40.

²⁾ О. Л. (Орест Левицький), там таки, ст. 349, 343, 348.

³⁾ „Гасло“, 1902, № 11.

⁴⁾ С. Єфремов, уже цит. „Рада“, 1908, ч. 219, а також 1912, ч. 218.

корисна з практичного боку для свого часу, має значіння й під оглядом історії господарського побуту України¹⁾.

Радянський автор Бровер зачисляє Рильського до „теоретиків своєрідного утопічного соціалізму (аристократичного), який в своїх писаннях ніби „цілком широко боронить інтересів пролетаріату, наближається до Овена, Сен-Сімона, Фурьє“... Розминаючись зі щойно сказаним в другім місці тої ж праці, Бровер вже уважає Рильського за „виразника змагань середніх прошарків селянства... Селяни — після Бровера — його любили й високо шанували його економічні теорії в доступній для них уяві“²⁾. З усім, що оце говорить про Рильського Бровер, ми не можемо згодитися.

Зроблений нами перегляд публікацій Рильського не дає жадних підстав, аби в ньому вбачати теоретика соціалізму. Не вірно також робить з нього захистника класових інтересів пролетаря чи селянина-середняка. Рильський мав на увазі нарід, як сокупність працюючих і насамперед тогочасне трудове селянство, більш-менш зрівняне визвольною реформою 1861 р., яке ще не розпадалося на класи, а тим більше — на „уконституйовані“ класи. Воно було об'єктом його безпосередніх щоденних клопототів, „і високо шанувало“ Рильського не за його „економічні теорії“, а за практичну працю серед нього і для нього.

В історії укр. соціально-економічних доктрин Тадеєві Рильському належить місце не між утопістами, а серед економістів хлопоманів.

Листопад 1933. Прага — Чеська.

¹⁾ О. Лотоцький у вже цитов. „Сторінках минулого“ (ст. 200) згадує ще про „хорошу брошуру“ Рильського „про селянські випаси“, не подаючи точніших означень. Ми не чули про таку брошуру і чи не йде власне і у проф. Лотоцького не про випаси, а „Про херсонські заробітки“?

²⁾ Н. Бровер. Економічні погляди Тадея Рильського. Записки Одеського Наук. Т-ва при У. А. Н., ч. 3 за р. 1928.

(40к) Трубо 17 коп (1986)

3986

НОВІ КНИЖКИ ТОГО Ж АВТОРА:

1. Фашизм, Прага, 1930, in 8° ст. 20.
2. Евразійство, Прага, 1930, in 8° ст. 28.
3. Селянство й економіка большевизму, Льв., 1930, in 8° ст. 96.
4. Наукова діяльність українського політико-економа М. Ів Туган-Барановського, Льв., 1931, in 8° ст. 37.
5. Наукова діяльність статистика Ф. А. Щербини, Подебради 1931, in 8° ст. 29.
6. Український економіст-громадivecь С. А. Подолінський, Льв. 1933, in 8° ст. 70.
7. Українські хлопомани, Чернівці, 1933, in 16° ст. 80.
8. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки, Прага 1933, in 8° ст. 176.

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ у ЛЬВОВІ.

видала досі такі книжки:

- Ч. 1. В. Миропільський: Габор Костельник. 1932, 8° 16.
- Ч. 2. У. Самчук: Волинь — роман хроніка (друкується; вже є готових 7 аркушів).
- Ч. 3. О. Лодж: Зв'язок між життям і матерією. З англ. м. перекл. Др. Вол. Левицький. 1932, 8°, 14.
- Ч. 4. Мр. Е. Ю. Пеленський: Бібліографія укр. бібліографії (друкується).
- Ч. 5. О. Мицюк: Тадей Рильський як хлопоман та економіст 1933, 8°, 14. 39
- Ч. 6. Ст. Смал-Стоцький: Укр. мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети. 1933. 8°, 14.
- Ч. 7. П. Йордан: Квантова механіка та основні проблеми біології і психології. З нім. м. перекл. Др. Вол. Левицький. 1933 8° 14.

PA 3986_y